HUMANIST

UITGAVE VAN HET HUMANISTISCH VERBOND. NR. 6 JUNI 1986 LOS NR.: f 2,50

Na de verkiezingskater

HUMANISTEN WAT NU?

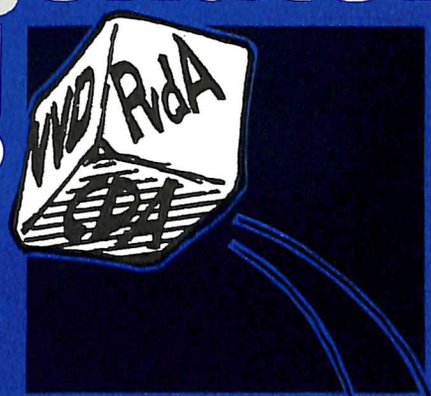

KUNSTMATIGE INSEMINATIE

selektie omstreden

SAMEN WONEN IN EEN GROEP gaat niet van een leien dakje

HOLMAN: DE TAAL VAN HET LICHAAM KENT VELE DIALEKTEN

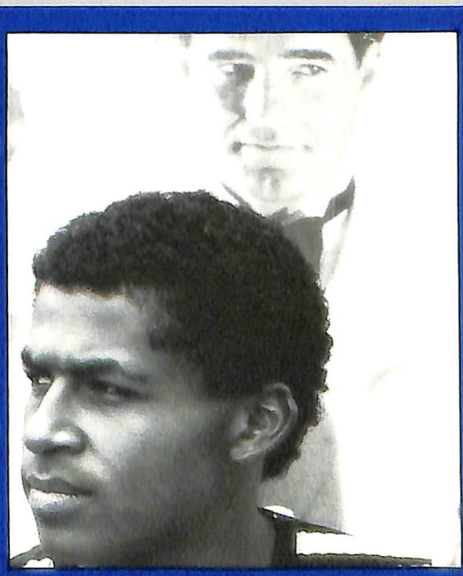

Mannelijk naakt in Erasmushuis

HUMANIST

Uitgave Humanistisch Verbond, verschijnt maandelijks.

Oudkerkhof 11, Utrecht
Postbus 114, 3500 AC Utrecht
Telefoon: 030-318145

41e jaargang, juni 1986, nr. 6

REDAKTIE:
Hes van Huizen

VORMGEVING:
Hes van Huizen/Rik Tazelaar

MEDEWERKERS DIT NUMMER:

Bert Boelaars, Annette Fienig/ Theodor Holman/Tom Jansen/ Koos Meinderts/Dick van der Peijl/Chris Pennarts/Martin Šimek/Liesbeth Sluiter/Ingeborg van Teeseling/Rob Tielman/ Chiel Verduijn

REDAKTIEKOMMISSIE:
Henk Smit (voorzitter)/Mettha de Nachtegaal/Jan de Leede/Wim Jungman/Rina Spigt

ABONNEMENT/LIDMAATSCHAP

Een abonnement op de „Humanist" kost *f* 25,- per jaar.
De kontributie voor het lidmaatschap van het HV stelt u zelf vast. De minimumkontributie is *f* 65,- per jaar, inklusief een abonnement op de „Humanist". Mede-leden hoeven geen kontributie te betalen. Als richtlijn voor de vaststelling van de bijdragen houden veel leden een half procent van hun inkomen aan. Voor leden met een bruto inkomen beneden de *f* 18.000,- per jaar bedraagt de minimumkontributie *f* 45,- per jaar. Voor jongeren onder de 27 jaar bedraagt de minimumkontributie *f* 30,- per jaar. Gezinsleden en huisgenoten kunnen zelfstandig lid worden voor *f* 15,- per jaar. Men ontvangt dan geen „Humanist".

Geef u op als lid van het Humanistisch Verbond of neem een abonnement op de „Humanist". Bel 030 - 31 81 45 of schrijf naar: Postbus 114, 3500 AC Utrecht. Wacht met betalen tot u een aksept-girokaart ontvangt.

HET VOLGENDE NUMMER VERSCHIJNT BEGIN AUGUSTUS 1986. KOPIJ VOOR DIT NUMMER MOET UITERLIJK BINNEN ZIJN OP 10 JULI.

DIT BLAD IS GEDRUKT BIJ BROUWER OFFSET, UTRECHT

Het Humanistisch Verbond roept sollicitanten op voor de funktie van:

PUBLICITEITSKOÖRDINATOR (m/v)
(60% werktijd)

De publiciteitskoördinator koördineert en verzorgt de publiciteit van het Humanistisch Verbond voor pers en publiek.

De publiciteitskoördinator adviseert bestuur, direktie, diensten en medewerk(st)ers van het Humanistisch Verbond inzake publiciteit, voorlichting en public relations.
Konkrete taken zijn o.a. het opstellen van persberichten, verzorgen van perskonferenties, onderhouden van kontakten met pers en media. De persvoorlichting van de programma's van de Radio- en Televisiedienst maakt een belangrijk deel van de funktie uit.
Er wordt gewerkt volgens het voorlichtingsstatuut van de Nederlandse Vereniging van Voorlichters.

De gedachten gaan uit naar op HBO-niveau geschoolde kandidaten, die praktisch ervaren zijn in het toepassen van verschillende vormen van publiciteit en ruime ervaring hebben in journalistiek en redaktioneel werk.
In verband met het zelfstandige karakter van de funktie zullen kandidaten moeten beschikken over een goed organisatievermogen, kreativiteit en flexibiliteit.
Van hen wordt verwacht dat zij bereid zijn de beginselverklaring van het Humanistisch Verbond te onderschrijven.

Salaris, afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring tot max. *f* 2974,11 bruto per maand bij 60% werktijd, exkl. vakantietoeslag van 7,5%. De pensioenregeling PGGM is van toepassing. Een psychologisch onderzoek kan deel uitmaken van de sollicitatieprocedure.

Nadere informatie over deze funktie kunt u inwinnen bij mw. A. S. G. van der Rijst, telefoon (030) 318145.
Schriftelijke sollicitaties kunt u tot 14 juni a.s. richten aan het Humanistisch Verbond, t.a.v. mw. A. S. G. van der Rijst, personeelsfunktionaris, Postbus 114, 3500 AC Utrecht.

Het Bestuur van het Bejaardenoord „'t HOFFLANTS HUYS" te Voorschoten aangesloten bij de Humanistische Stichting Huisvesting Bejaarden roept sollicitanten op voor de funktie van

HUMANISTISCH GEESTELIJK RAADSVROUW/MAN

voor deze funktie wordt vereist:
- een afgeronde studie aan het Humanistisch Opleidingsinstituut
- affiniteit met de problematiek van het ouder worden.

tot de taken behoort:
het zorg dragen voor het aanbod van geestelijke begeleiding ten behoeve van de bewoners.

geboden wordt:
- een aanstelling voor 18 uur per week
- salariëring afhankelijk van leeftijd, ervaring, e.d. in schaal 10, CAO Bejaardenoorden.

Gegadigden dienen bij voorkeur in de omgeving van Voorschoten te wonen.

Aanstelling geschiedt in overleg met het Humanistisch Verbond, in samenwerking met de koördinator geestelijke verzorging HSHB, mevrouw M. v.d. Schaaf (tel. 02945-1661).

Sollicitaties dienen gericht te worden aan het Bestuur van het Bejaardenoord „'t Hofflants Huys", De Zeven Provinciën 68, 2253 XL Voorschoten, binnen een week na het verschijnen van dit blad.

Zoals gebruikelijk zal er in juli geen Humanist verschijnen. De redaktie wenst alle lezers een goede vakantie met veel zon en weinig straling.

NA DE VERKIEZINGSKATER

HERINNER UW VOLKSVERTEGENWOORDIGER AAN DE HUMANISTISCHE BEGINSELEN

De verkiezingen zijn voorbij, de stemmen zijn geteld, nieuwe Kamerleden geïnstalleerd. De grootste winnaar en de grootste verliezer zitten weer rond de tafel om te bepalen hoe ze hun karwei de komende vier jaar af zullen maken.
Geen erg prettig vooruitzicht voor menig humanist die toch wel had gehoopt op een overtuigende overwinning van de grote niet-konfessionele partijen. Opdat een aantal principiële zaken nu eens goed geregeld zouden kunnen worden zonder een CDA dat steeds zijn christelijk gelijk probeert op te leggen. Een verzwakte VVD en een onverwacht sterk CDA zullen het land wel weer gaan bestieren samen. Wat kunnen humanisten doen om te proberen toch bij te dragen aan de humanisering van de samenleving? HV-voorzitter Rob Tielman heeft daar wel een antwoord op: lobbyen!

De uitslag van de verkiezingen vormt een uitdaging aan alle humanisten. Wil de grondwettelijke gelijke behandeling van godsdienst en levensovertuiging ook in de praktijk een feit worden dan zullen de niet-konfessionele volksvertegenwoordigers voet bij stuk moeten houden. Iedere humanist kan hen daarbij helpen door deze politici op hun verantwoordelijkheid te wijzen.

CDA versterkt

Het feit dat het CDA versterkt uit de verkiezingen is gekomen, blijkt in belangrijke mate aan de stemmen van buitenkerkelijken te danken. Het kan geen kwaad als de CDA-politici dat gegeven in aanmerking nemen als zij mede gaan beslissen over zaken als de legalisering van vrijwillige euthanasie, de wet gelijke behandeling en het pluriforme onderwijs als basisvoorziening. Uit onderzoekingen is gebleken dat ruim tweederde van de bevolking er voorstander van is bovengenoemde punten te realiseren. En zo bleek slechts 16% het eens te zijn met het CDA-standpunt dat konfessionele instellingen homoseksuelen zouden mogen diskrimineren. Minister-president Lubbers heeft in zijn rede op onze jubileumbijeenkomst gezegd de grondwettelijke gelijkberechtiging als uitgangspunt van zijn beleid te aanvaarden. Het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond heeft in zijn brief

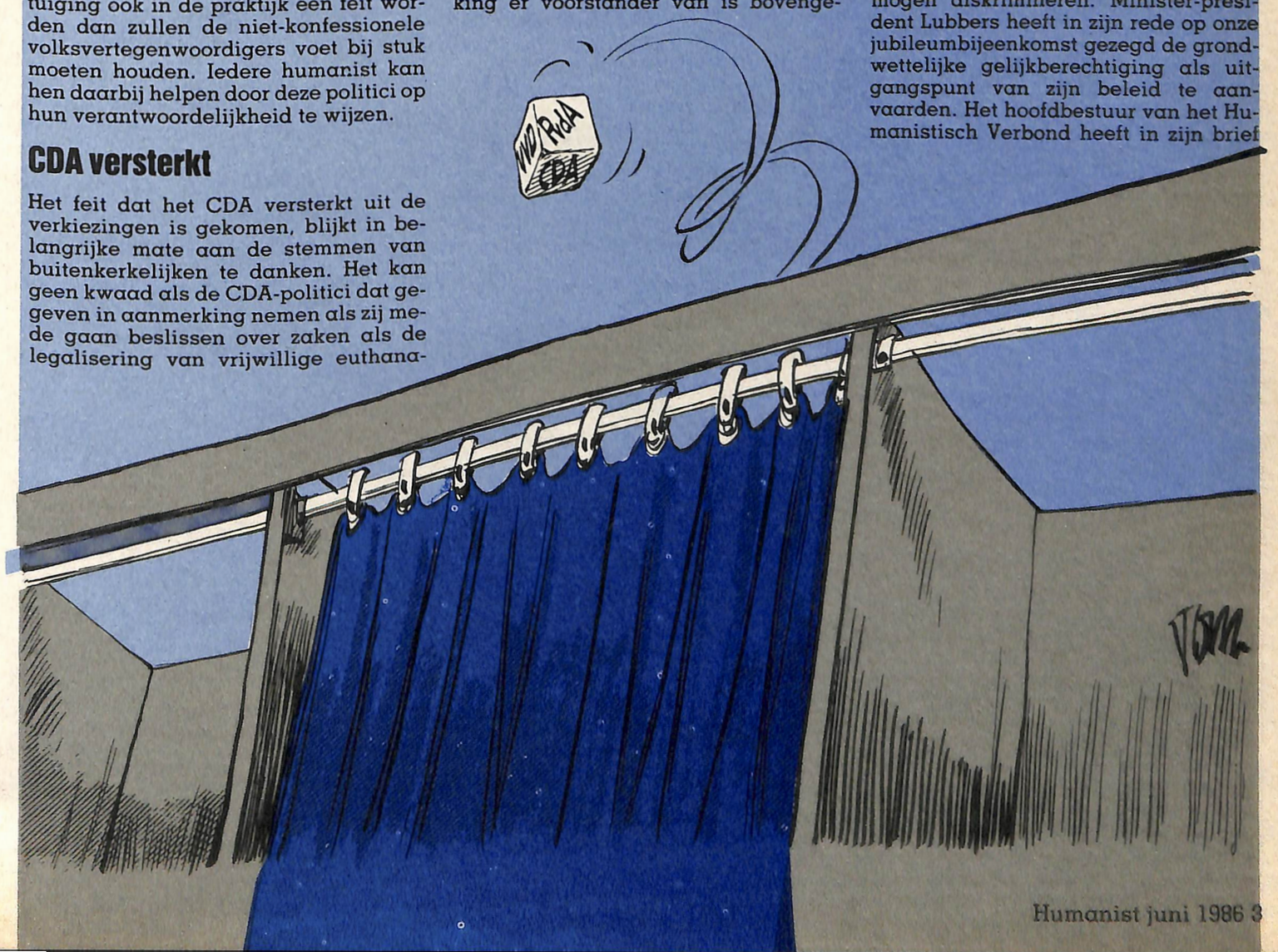

van 27 mei aan de kabinetsinformateur er op aangedrongen dat aan een tiental punten feitelijke uitvoering wordt gegeven.

VVD verzwakt

Het HV-hoofdbestuur heeft tegelijkertijd een dringend beroep gedaan op partijbestuur en Tweede Kamerfraktie van de VVD om voet bij stuk te houden als het gaat om deze tien immateriële punten. Het hoofdbestuur ondersteunt het initiatief van de HV-gemeenschap Oost-Groningen om vanuit de regio's een beroep te doen op de regionale VVD-kamerleden om de liberale beginselen niet te verloochenen. Voorts roept het hoofdbestuur humanistische VVD-ers op om te komen tot gezamenlijk overleg hoe de humanistische inbreng in de VVD versterkt zou kunnen worden. Het grote gevaar bestaat immers dat een verzwakte VVD meer dan voorheen afhankelijk zou worden van een CDA dat zich door een fanatieke rechtervleugel zou laten ringeloren. Daardoor zouden niet alleen liberale uitgangspunten in het gedrang komen, maar zou ook de grondwet geweld worden aangedaan. En dat terwijl blijkt dat zelfs binnen het CDA een grote groep het met de immateriële verlangens van de niet-konfessionele partijen eens blijkt te zijn!

PvdA en D66 versterkt

Het zou onjuist zijn als de indruk zou ontstaan dat de door ons verlangde gelijke behandeling van godsdienst en levensovertuiging uitsluitend van de VVD zou afhangen. Helaas kunnen we in dit opzicht niet volledig op de PvdA vertrouwen. Een paar voorbeelden. In de eerste plaats hebben andere partijen (zoals D66, PPR en ook de VVD) zich tot nu toe positiever opgesteld ten opzichte van een landelijke bekostiging van het humanistisch vormingsonderwijs dan de PvdA. En sommige PvdA-ers hebben blijk gegeven bereid te zijn om meer dan de VVD tot nu toe wilde in te leveren als het gaat om legalisatie van euthanasie en het tegengaan van diskriminatie van homo's door konfessionele instellingen. Zie bijvoorbeeld de diskriminerende opvatting van de PvdA-er en ex-lid van de Raad van State prof. Van der Hoeven. Vanuit het humanistisch vormingsonderwijs worden momenteel brieven geschreven aan Kamerleden over de humanistische invulling van de vrijheid van onderwijs. Vanuit D66, PPR en VVD komen op dit punt positievere geluiden dan vanuit de PvdA. Van humanistische PvdA-ers mag dan ook verwacht worden dat zij hun geestverwante volksvertegenwoordigers wijzen op de brief aan de informateur en de daarin vervatte punten. Het hoofdbestuur zal doorgaan met het benaderen van partijbesturen en frakties van PvdA, D66, PPR en PSP over deze principiële kwesties.

PvdA-D66-VVD?

Sinds de oproep van de toenmalig algemeen voorzitter Max Rood in 1977 wijst het Humanistisch Verbond op de voordelen van een PvdA-VVD-D66 koalitie. Die zou immers een aantal immateriële zaken kunnen regelen die nu al jaren voortslepen door de tegenwerking van het CDA. Het is niet goed voor een democratie dat één bepaalde politieke partij er ongeacht de uitslag van de verkiezingen zeker van kan zijn terug te

Geachte heer De Koning,

Het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond heeft met belangstelling maar niet zonder zorg kennis genomen van de verhoudingen die op grond van de uitslag van de onlangs gehouden verkiezingen lijken te ontstaan. Het Humanistisch Verbond is uiteraard niet aan enige politieke partij gebonden, maar tracht vanuit de humanistische levensovertuiging bij te dragen aan humanisering van de samenleving en besteedt daarbij in het bijzonder aandacht aan de belangen van de buitenkerkelijken en met name aan het kwart van de volwassen Nederlandse bevolking dat de doelstellingen van het Humanistisch Verbond blijkens onderzoek onderschrijft.

De bezorgdheid van het Humanistisch Verbond vloeit voort uit het feit dat het menselijk zelfbeschikkingsrecht ondanks de grondwettelijk gewaarborgde gelijke behandeling op grond van onder andere godsdienst en levensovertuiging nog minder dan voorheen als uitgangspunt van het overheidsbeleid aanvaard dreigt te worden. Uit het non-diskriminatiebeginsel (artikel 1) en de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging (artikel 6) vloeit voort dat wij menen recht te kunnen laten gelden op:

1. de totstandkoming van een Wet Gelijke Behandeling waarin onder andere de gelijke behandeling van godsdienstigen en humanisten geregeld wordt en waarin geen uitzonderingsbepalingen voor godsdienstige instellingen voorkomen;

2. de invoering van een wettelijke regeling van vrijwillige euthanasie waarin noch godsdienstigen noch humanisten hun opvattingen aan andersdenkenden willen opleggen;

3. het waarborgen van levensbeschouwelijk pluriform onderwijs als basisvoorziening en het voorkomen van plaatselijke monopolieposities van godsdienstig gekleurd onderwijs;

4. het verwezenlijken van niet alleen de godsdienstige invulling van de vrijheid van onderwijs maar ook de humanistische door een wettelijke regeling van de landelijke bekostiging van het humanistisch vormingsonderwijs als door humanisten en andere buitenkerkelijken verlangde vorm van onderwijs;

5. het bekostigen van de humanistische ambtsopleiding voor geestelijk werk zoals dat ook met de kerkelijke opleidingen geschiedt;

6. het verdelen van overheidsgelden voor geestelijk werk in onder andere strijdkrachten, de gevangenissen, de zieken- en bejaardenhuizen op grond van de in de jurisprudentie geformuleerde kriteria: de omvang van de geestelijke stromingen en de gebleken maatschappelijke behoeften, en niet op grond van kriteria die onevenredig bevoordeling van enkele grotere kerkgenootschappen ten gevolge hebben;

7. het tot stand komen van een eerlijke verdeling van levensbeschouwelijke zendtijd op grond van de onder punt 6 genoemde kriterie ontleend aan de jurisprudentie terzake;

8. het voorkomen van diskriminatie door lagere overheden ten gevolge van de op zichzelf toe te juichen decentralisatie;

9. het tot stand brengen van een zodanig benoemingenbeleid voor de hogere openbare ambten dat een einde wordt gemaakt aan de opvallend grote ondervertegenwoordiging van niet-godsdienstigen in deze ambten;

10. het konsekwent doorvoeren van de scheiding van kerk en staat zonder daarbij de voorwaardenscheppende rol van de overheid te veronachtzamen.

Zowel minister-president Lubbers als de lijsttrekkers van de grote drie niet-konfessionele partijen de heren Den Uyl, Nijpels en Van Mierlo hebben zich op onze veertig-jarig jubileumkonferentie op 4 maart jl. voor gelijke behandeling van humanisten uitgesproken, en wij hopen hiervan bij deze kabinetsformatie konkrete uitwerkingen te kunnen waarnemen. Omdat de volksvertegenwoordiging tot taak heeft het overheidsbeleid aan de Grondwet te toetsen doen wij een dringend beroep op haar de artikelen 1 en 6 konsekwent op de hierboven genoemde 10 punten toe te passen.

Daarnaast zend ik u zowel het Humanistisch Manifest 1985-1987 waarin onze opvatting over het streven naar een menswaardiger maatschappij staat verwoord, als onze standpuntbepaling ten aanzien van de vrijheid van onderwijs. Er op vertrouwend dat ook u het beginsel van gelijke behandeling wenst te respekteren neem ik aan dat u, indien zoals bij de vorige kabinetsformatie de Raad van Kerken voor advies wordt geraadpleegd, nu ook het Humanistisch Verbond zult raadplegen. Dit des te meer nu voor humanisten wezenlijke uitwerkingen van hun levensovertuiging zoals het recht op vrijwillige euthanasie momenteel ter diskussie staan. Net-zo-min als godsdienstigen het recht op voor henzelf fundamentele zaken mag worden ontzegd, mag dat gebeuren met voor humanisten wezenlijke grondrechten.

Met de meeste hoogachting,

dr. R. A. P. Tielman
algemeen voorzitter Humanistisch Verbond

keren in de regering. De onevenredige macht van het CDA (waarvan in het bijzonder niet-godsdienstig Nederland te lijden heeft gehad) mogen wij echter niet in de eerste plaats het CDA verwijten maar wèl de PvdA en de VVD die elkaar hebben uitgesloten als koalitiepartners. Het merkwaardige verschijnsel doet zich voor dat aanvankelijk de weerstanden tegen zo'n koalitie eerst het grootst waren in de PvdA en nu vooral in de VVD zijn te vinden. Daardoor heeft de VVD zich meer dan nodig was afhankelijk gemaakt van het CDA. Humanisten in PvdA, VVD en D66 zouden de komende tijd moeten gebruiken om vanuit hun humanistische achtergrond te streven naar samenwerking op konstruktieve grondslag in plaats van elkaar in partijpolitiek verband te verketteren.

Humanistisch Manifest in vernieuwing

Het Humanistisch Verbond doet niet aan partijpolitiek en is een tegenstander van godsdienstige of levensbeschouwelijke partijvorming. (We zijn mede daarom blij dat de zogenaamde Humanistische Partij, die niets met ons te maken heeft, bij de verkiezingen niet van de grond is gekomen.) Vanuit onze levensbeschouwelijke uitgangspunten volgen wij kritisch wat er in de politiek gebeurt. En dat doen we zeker als humanistische uitgangspunten in het gedrang dreigen te komen. Wij hebben daartoe een Humanistisch Manifest opgesteld dat elke twee jaar op ons kongres wordt bijgesteld. Onlangs hebben hoofdbestuur en leidinggevende funktionarissen met elkaar van gedachten gewisseld over de veranderingen die aan het kongres in 1987 zullen worden voorgesteld. Het was opvallend om te zien hoe in humanistische kring de partijpolitieke grenzen wegvallen als het gaat om de wezenlijke ontwikkelingen in onze samenleving. Het is te hopen dat dergelijke gedachtenwisselingen niet alleen beperkt blijven tot humanisten in het HV maar ook tussen humanisten in de politiek op gang kunnen worden gebracht – en daarbuiten. Ook daarom vormt de uitslag van de verkiezingen voor alle humanisten een uitdaging: om duidelijk te maken dat een werkelijke demokratie niet beperkt blijft tot de stemhokjes, en een voortdurende en daadwerkelijke inzet vraagt voor iedereen die de menselijke zelfbeschikking en de daarmee verbonden vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit ter harte gaat.

Rob Tielman

Socrates prijsvraag

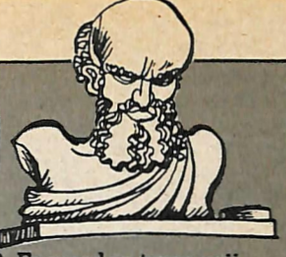

De humanistische stichting Socrates, opgericht ter bevordering van wetenschap en kultuur vanuit het humanisme, heeft een prijsvraag uitgeschreven.

● Gevraagd wordt een artikel te schrijven van ten hoogste vierduizend woorden over het volgende onderwerp:

● **Welke (mogelijke) gevolgen op sociaal-kultureel terrein hebben de nieuwe inzichten in de natuurwetenschappen, in het bijzonder de fysika? Welke konsekwenties voor een humanistisch mens- en wereldbeeld kunnen hieruit voortvloeien?**

● Deelneming aan deze prijsvraag staat open voor iedereen die op de sluitingsdatum van 1 januari 1987 de leeftijd van 35 jaar nog niet heeft bereikt.

● De inzendingen zullen worden beoordeeld door een jury, benoemd door het bestuur van de humanistische Stichting Socrates.

● De deelnemers krijgen bericht van de uitslag, die in het voorjaar van 1987 bekend zal worden gemaakt.

Publikatie van de bekroonde inzendingen vindt plaats in het humanistisch tijdschrift voor wetenschap en kultuur *Rekenschap*.

● Er worden twee prijzen uitgeloofd, groot *f* 1000,– en *f* 500,–. Het auteursrecht blijft bij de schrijver berusten.

● In gevallen waarin dit reglement niet voorziet, beslist de jury.

● Door deelneming aan deze prijsvraag verklaart men zich akkoord met de voorwaarden om aan deze prijsvraag mee te doen en met de uitspraak van de jury, waartegen geen beroep mogelijk zal zijn.

● Inzendingen te richten aan: Stichting Socrates, Postbus 114, 3500 AC Utrecht.

Boekje over mensenrechten in Chili

Onlangs bracht dr. Jaime Castillo, voorzitter van de Chileense Commissie voor de Rechten van de Mens, een bezoek aan Nederland, op uitnodiging van het Humanistisch Overleg Mensenrechten.
De komst van de heer Castillo en de trieste balans van de mensenrechten in Chili waren voor het Humanistisch Overleg Mensenrechten en het Chili Komitee Nederland aanleidingen om gezamenlijk het boekje *Mensenrechten in Chili* uit te brengen.
In deze publikatie een interview met Jaime Castillo en met Teunis Kamper, werkzaam op het ministerie van buitenlandse zaken. Verder een overzicht van schendingen van mensenrechten in Chili in 1985 en 1986 en de tekst van de resolutie in de VN-mensenrechtenkommissie.
Een citaat: „Natuurlijk had die stille diplomatie niet gewerkt, want de stilte is juist de wereld van Pinochet. Zolang er niets gezegd wordt, heeft hij de illusie dat hij die buitenlanders voor de gek kan houden. U weet, Pinochet ziet de „gringos" als naïevelingen. Hij lacht om ze. Bij zo iemand werkt de stille diplomatie niet, die luistert alleen naar bevelen (Jaime Castillo).

Het boekje is te bestellen door overmaking van *f* 4,60 op giro 1460115 ten name van HOM, postbus 114, Utrecht onder vermelding van „Mensenrechten in Chili".

WOONGROEPEN VOOR OUDERE VROUWEN

de achtergronden
de startproblemen
de ervaringen

Nederland is aan het vergrijzen. Zo'n 2 miljoen mensen zijn boven de magische leeftijd van vijfenvijftig jaar. Een halve miljoen daarvan zijn alleenstaande vrouwen. We noemen ze dan bejaarden en velen hebben daar een duidelijke voorstelling bij. Krom, ziek, wijs als je geluk hebt, maar vooral meelijwekkend. Breiend, achter de gordijnen uit het raam kijkend. Al jaren verzetten de georganiseerde ouderen zich tegen deze karikatuur. „Ouder, maar lang niet gek", hoor je in die gelederen vaak. Steeds meer duiken groepjes op met namen als „ongeregeld grijs" en „wijze oude wijven".

Tekst: Ingeborg van Teeseling
Foto's: Liesbeth Sluiter

Met humor, woede en politieke kracht keren steeds meer ouderen zich tegen het idee dat je op je vijfenvijftigste verjaardag achterlijk zou worden. Ze nemen het heft in eigen handen. Demonstreren tegen de verlaging van de AOW en de afbraak van voorzieningen. Organiseren zich in vakbonden en maken er hun werk van om de politici in Den Haag aan hun kant te krijgen. Maar ook in hun persoonlijke leven emanciperen de ouderen. Zelfstandigheid is het magische woord geworden. In van alles. (Onbetaald) werk, relaties, de kinderen, onderwijs, bezigheden. En dus ook in wonen. Meer en meer maken ouderen bewuste keuzes. Bejaardentehuis, aanleunwoning, bejaardenwoning, thuis blijven, gemengde of niet gemengde woongroepen. Mogelijkheden genoeg. En dus is de beslissing moeilijk.
Het bejaarden- of verpleegtehuis wordt steeds minder een vanzelfsprekendheid. De voordelen – veiligheid, altijd iemand die voor je zorgt, mensen om je heen – blijken nauwelijks meer op te wegen tegen de nadelen. Een tehuis is duur, is de klacht. Vooral als je zelf wat gespaard hebt, is het zuur als je dat eerst moet „opeten" voor je aan de algemene voorzieningen toekomt. En veel mensen voelen zich ronduit beledigd als ze op hun leeftijd ineens enkel nog „zakgeld" krijgen. Het „zorgen voor" wordt dan wel erg ver doorgetrokken, en nog verder versterkt door tientallen huisregels en afspraken, die een afhankelijk en onvrij gevoel geven. „Nodig hoor, een tehuis, maar voor mij niet – hoop ik", denken steeds meer mensen. Datzelfde geldt eigenlijk voor de aanleun- en bejaardenwoningen. Cees Egas, lid van het bestuur van de overkoepelende ouderenbond Cosbo, zegt daarover: „Wij zijn tegen bejaardenwoningen. Die zijn etiketterend. Je kunt duidelijk zien: daar wonen bejaarden. Er is een grote behoefte aan kleine woningen van goede kwaliteit, die voor jongeren, alleenstaanden én ouderen geschikt zijn. Zo doorbreek je het isolement en pluk je het etiket „zielige bejaarde" van je af."

De Cosbo vindt dat mensen zo lang mogelijk zelfstandig moeten kunnen blijven. Maar dat heeft konsekwenties. Er moet een manier zijn om hulp te krijgen als die nodig is. Professionele assistentie, want ook vrijwilligerswerk maakt mensen afhankelijk. Ze voelen zich vaak schuldig en zijn bang om kwaliteit te vragen. Ook zijn er plaatsen nodig waar men elkaar kan ontmoeten, zodat eenzaamheid kan worden voorkomen. En vooral: de huizen zelf moeten goed zijn. Geen lekkende daken, tochtende ramen en niet-sluitende deuren. „Want", zegt Egas, „we moeten niet vergeten dat zestig procent van de bejaarde ouderen een inkomen heeft, dat op het minimum ligt. Ze kunnen dus geen hoge huren of ingrijpende reparaties betalen."

Een relatief nieuwe trend in het wonen is de woongroep. Zowel bij jongeren als bij ouderen. Op dit moment zijn zo'n zeshonderd ouderen ermee bezig. Verscheidene groepen zijn al gestart, de meeste zijn echter nog in de aanloopfase.
In een woongroep hebben de bewoners vaak wel een eigen woonruimte. Maar men eet met elkaar, net zo als het huis schoonhouden, koken en afwassen vaak gemeenschappelijk wordt gedaan. Ze zorgen voor elkaar als iemand ziek is en gaan samen naar konserten, musea, kursussen. De bewoners zelf vinden dit een goed kompromis. Vertrouwde gezichten om je heen, aanspraak en gezelligheid. Maar toch je eigen huis en je eigen vrijheid. Samen en toch alleen. Het klinkt ideaal. Maar het is hard werken om het een beetje te realiseren. En dat begint al in een vroeg stadium. Zoeken we een bestaand huis of laten we er een bouwen? Doen we dat met of zonder hulp van gemeente of Rijk? Wat voor bewoners willen we? Mannen, vrouwen, jong en ouder of alleen ouder? Welke voorwaarden stellen we en wat zijn de onderlinge afspraken? Een heel geregel en gepieker. Vervelend, maar nodig.
Hoe nodig bleek wel toen de Humanist op bezoek ging bij een woongroep voor oudere vrouwen in Amsterdam. Met veel verwachtingen, want het klonk goed. Alles werd bijna perfekt voorbereid. Jaren werd er gepraat met een grote groep vrouwen, die elkaar vanuit een VIDO-groep kenden. (VIDO staat voor: Vrouwen in de overgang). Er werd besloten om alleen met vrouwen te gaan wonen. Een bewoonster nu: „Wonen met mannen leek ons geen goed idee. Dan krijg je altijd konkurrentie. Vrouwen doen dan toch hun best om zo voordelig mogelijk naar voren te komen bij mannen. Niet echt een goede basis om samen te leven. Daarbij kwam dat we bang waren dat mannen de groep wel eens even zouden kunnen gaan leiden. Want dat gebeurt vaak ongemerkt. Zo van: laat hem maar een lamp inzetten, met de gemeente praten, een vergadering voorzitten. En daar kwam nog bij dat de meeste vrouwen hun buik wel vol hadden van mannen. Zo vlak na scheidingen en andere ellende hoefden ze die voorlopig even niet te zien. Daarom hebben we ook de regeling dat je niet mag samenwonen in dit huis. Of een langdurige relatie mag hebben. Onze gemeenschappelijke ruimte, waar we eten en vergaderen, is voor mannen ook verboden terrein."

Ook de keuze van het huis was onderwerp van vele gesprekken. Kopen of huren? Een bestaand huis of laten bouwen? Praten met de gemeente, met elkaar, met het ministerie van Volkshuisvesting. Ambtenaren, waarvan de een ja zei en de ander nee. Touwtrekken. „Volkshuisvesting vond het een heel aardig idee, maar wel een beetje raar. Wat wil je ook, daar zaten jongens van vijfentwintig jaar te luisteren naar een stelletje voor hen stokoude vrouwen. Ze vonden het echt om te lachen. Een maf experiment. Maar we hielden vol en na een half uur waren ze om. Enthousiast zelfs. In datzelfde gesprek kwam één van die jongens toen met dit huis, de Prinsengracht, aan. Bestemd voor jongerenhuisvesting, maar met een lift. Tweekamerappartementen met keuken en douche en een gezamenlijke ruimte. Dus ook geschikt voor ouderen. Maar de beslissing moest genomen worden door buro Huisvesting. En die zei nee. We stonden nog te kort ingeschreven, het was een stom plan en zij wilden er niet aan meewerken. Teleurstelling dus. Een paar maanden later, november 1984, stonden twee van ons

HET WAS BIJ DRUK, ALTIJD ALLEEN ZIJN

met een kraampje op de Ouderenbeurs in de Nieuwe Kerk. Daar was die man van volkshuisvesting ook. Hij kwam naar ons toe en zei: „Dames, gefeliciteerd! De Prinsengracht is voor jullie. Eén januari is de oplevering".
En daar begonnen de problemen. Overvallen door de snelheid waarmee ze moesten beslissen of ze al dan niet in het huis wilden wonen, trok het grootste gedeelte van de vrouwen zich terug. Maar in twee maanden móesten er vijftien gegadigden zijn, anders zou de kans voorbij gaan. In allerijl werden er advertenties geplaatst en gingen de vrouwen op zoek. Misschien vriendinnen van vriendinnen?

Dat was de start. Niet zo'n beste, blijkt nu. De vrouwen kenden elkaar nauwelijks, er was geen groepsgevoel. Geen gedeelde verantwoordelijkheid. En die is er nog steeds niet echt. „Misschien onze eigen schuld wel", zegt een bewoonster. „In het begin stond „vrijheid" hoog in het vaandel. Alles mocht, niets moest. Vanuit het feministische idee dat je als vrouw altijd al voor anderen had moeten zorgen en leven. Alleen doen wat je leuk vindt! Dat betekent in de praktijk dat bepaalde dingen altijd door dezelfde mensen worden gedaan. Koken voor vijftien mensen? Dat wil ik niet. Dus doe ik het niet. Dus komt dat dan neer op de schouders van twee, drie mensen die zich wel verantwoordelijk voelen. Er zijn geen vaste strukturen. Geen roosters wie wanneer kookt, wie schoonmaakt, wie afwast. Toch weet ik nog steeds niet of ik dat wel zou willen. Het is toch dwang. Wel hebben we de echt noodzakelijke taken verdeeld. Er zijn groepen gevormd van een paar vrouwen die zich met een deel van het wonen bezighouden: Techniek, huishouden, financiën, kontakten met de gemeente, publiciteit. Dat gaat redelijk, alhoewel het moeilijk blijft om die verantwoordelijkheid samen te delen. Vrouwen hebben na hun gezin niet zo'n behoefte meer om voor meer mensen te zorgen dan voor zichzelf. Dat is het probleem".

Het gaat dus niet echt goed met de woongroep. Hij is te groot en de vrouwen zijn te verschillend. Onderhuids spelen er zich gevechten af over manieren van leven en de energie die de anderen in de groep steken. Dat maakt de sfeer er niet beter op. En zo is de basis smal geworden. Maar misschien is het ook wel een gewenningsproces. Per slot van rekening is eigenlijk niemand gewend om met veertien onbekende mensen in één huis te wonen. Daarom hier het verhaal van de woongroep van oudere vrouwen in Amsterdam. Een verhaal aan de hand van de woongeschiedenis van drie van de leden.

Drie katten, waarvan er één tijdens het interview ziek wordt. Maar overgeven doet hij op een krant. Keurige kat in een keurige kamer. Bank, twee fauteuils, tafel met stoelen, een linnenkast. Funktioneel en degelijk. Als haar inwoonster. Bineke Ruitenschild, zevenenvijftig jaar oud. Smal, maar verre van breekbaar. Broek, trui met blouse, stevige stappers, bril. Ze is stellig in haar uitspraken, soms wat bitter. We drinken kruidenthee en praten. Nee, doen een interview. Ik vraag en zij antwoordt.

„Wij woonden boven de slagerij van mijn vader. Een raar huis, allemaal kleine hokjes. Eigenlijk was er geen echte huiskamer. Nu waren al die hokjes wel nodig, want we woonden er met veel mensen. Mijn ouders, mijn drie broers en ik, twee knechten en twee dienstmeisjes van de slagerij. Die waren bij ons in de kost. Een chaotisch huishouden, altijd druk, altijd mensen. WC buiten, geen douche, dus wassen in de wastobbe in de keuken. Dat gebeurde altijd op vrijdagavond, terwijl de knechten de kadavers door diezelfde keuken sjouwden. Een onhoudbare situatie, ik denk dat ik mede daardoor vegetariër geworden ben. Toen ik elf was kocht mijn vader een ander huis in Groningen. Dicht bij de slagerij, maar veel groter. Daar hadden we meer ruimte, maar nauwelijks meer privacy. Mijn ouders hielden van veel mensen om zich heen. Er aten altijd minstens vier mensen mee, die dan ook vaak bleven slapen. Zeker in de oorlog, toen de hongertochten uit het westen Groningen aandeden, was het druk, druk, druk.

Op mijn tweeëntwintigste jaar ben ik uit huis gegaan. De huishoudelijke plichten en al die mensen drukten vreselijk op me. Ik wilde op mezelf zijn. Even geen gepraat om me heen. Alleen zijn leek mij zalig. Dat nam ik me ook heilig voor: zo zou mijn huis nooit worden. De zoete inval. Daar heb ik me ook aan gehouden. Zeker toen ik trouwde. Je gaat er dan vanuit dat je er voor elkaar bent. Je sluit je af voor vrienden en kennissen. Ik vooral, omdat ik al die mensen zo zat was. Dat heeft me uiteindelijk ook de kop gekost. Ik had me geïsoleerd, te veel aan mijn man opgehangen. Ik was alleen komen te staan en vond dat vreselijk. Vooral toen we tegen de scheiding aanzaten heb ik me heel eenzaam gevoeld. Er was eigenlijk niemand meer om mijn verdriet te delen, mijn argumenten aan te horen.

Ik snakte naar zelfstandigheid. Dat was ook de belangrijkste reden waarom ik op mijn tweeëntwintigste thuis weg

NS ALTIJD MENSEN. EEK ME ZALIG

ging. Ik wilde zelf mijn leven inrichten, zonder al die mensen om me heen. Gewerkt moest er worden en ik kwam terecht in Emmen, waar ik administratief medewerkster bij de Akzo werd. En op kamers ging, bij een hospita. Een kleine kamer, zonder wasbak of kookgelegenheid. En zonder privacy. Altijd beloerd worden. Water haalde ik met emmertjes van beneden, afvalwater ging dezelfde weg terug. Na een jaar of vier was ik het zat. Ik vond Emmen echt een dorp, met alle beperkende eigenschappen van dien. Ik zocht iets groters, een stad waar het niemand iets kon schelen hoe laat ik naar bed ging en wie ik ontving. Dat werd Amsterdam. Daar gebeurde het, daar zou mijn leven beginnen. Werk was er in ieder geval genoeg en ik kreeg een baan bij een farmaceutisch bedrijf. Maar wonen was iets anders. Tot mijn dertigste bleef het hospita's en kleine, onhandige kamertjes wat de klok sloeg. Ook toen wij al getrouwd waren. Totdat we bij mijn schoonouders introkken. Ik wilde dat helemaal niet, maar het was groter en ik was toe aan een gezin. Drie kleine kamers en een berghok. Daar werden onze twee kinderen geboren en begon mijn man met fotografie, als zelfstandig ondernemer.

Wonen, werken, spelen, alles gebeurde daar. Mijn man ontving er zijn klanten tussen het speelgoed. De foto's moesten worden gespoeld in de wc, de kinderen zaten met hun vette vingers aan de negatieven of trokken de kamera's omver. Weer een moeizame en vooral onrustige situatie. Ik was inmiddels al 38 jaar, er was geen kijk op verbetering in deze benepen woonsituatie. Het toenmalige CBH (Centraal Buro Huisvesting) was niet bevoegd een grotere woning toe te wijzen. Bij hoge uitzondering gaf het CBH nog wel eens een vier-kamer woning als je een zoon en dochter had. Ik had echter twee dochters, en die moesten dan maar in een klein zijkamertje gepropt worden. Er stond maar één mogelijkheid voor ons gezin en bedrijf open, en dat was een huis kopen. En dat hebben we uiteindelijk gedaan. De zaak begon te lopen, dus dat kón ook. We betrokken een huis in een negentiende eeuwse wijk van Amsterdam. Een groot huis, zo'n tien kamers, als je de bedrijfsruimte meetelt. Twee keukens, twee badkamers. Daar heb ik vijftien jaar best fijn gewoond. Totdat de kinderen het huis uit waren en mijn man en ik scheidden. Ik bleef alleen achter in dat immense huis en dat beviel me slecht. Ik ben altijd een sober iemand geweest, ik heb niet veel nodig. En zeker geen kast van een huis. Maar wat dan wel?

Ik stond voor een keuze en wist niet welke kant ik op moest. Dus ben ik me gaan oriënteren, dingen gaan proberen. Zo heb ik een tijdje op een boerderij in Wales gezeten, in een woongroep met kinderen erbij. Alles samen doen. Eten, kinderen opvoeden, de boerderij runnen. Dat was me te veel en toen ik er weg ging, besloot ik dat wonen met kinderen voor mij uitgesloten was. Maar samenwonen vond ik wel gezellig, dus ben ik in Amsterdam nog eens bij een woongroep gaan kijken. Allerlei leeftijden, ook jongeren. Dat beviel me ook niet zo. Ik vond het te slordig. Vies huis, mensen die niet goed waren aangekleed, die te laat kwamen. Toen dacht ik: nou nee, dit gaat me te makkelijk. Maar ondertussen bleef ik daar alleen in dat grote huis zitten. Totdat ik een radioprogramma hoorde over deze woongroep voor vrouwen van boven de vijftig. Er woonden toen al wat vrouwen in het huis, maar ze zochten nog meer bewoonsters. Ik ben gaan praten en heb de knoop doorgehakt.

Dit huis was voor mij een mooi kompromis. Alleen wonen, maar met regelmatig kontakt met mensen. Privacy en gezelligheid. Daar kwam bij dat ik zesenvijftig was en behoefte had aan kontakt met mensen van mijn generatie. Ook in deze woongroep voel ik me zeer verantwoordelijk voor de goede gang van zaken. Bepaalde oneffenheden kunnen aan mij vreten, en ik heb er wel eens een slapeloze nacht door.

Er zijn vrouwen die nooit meer in de huiskamer komen. Die zie je nooit, spreek je niet meer. Ze onttrekken zich aan de groep. Dan is er iets dood. Net als bij een echtpaar, dat niets meer te zeggen heeft. Ik had dat van oudere vrouwen niet verwacht. Ik dacht dat vooral vrouwen geleerd hadden om toch weer een opening te maken, hoe erg de relatie ook vast lijkt te zitten.

Ik maak me wel eens zorgen hoe het verder zal gaan.

Dagelijks betreur ik het nog dat deze 15 vrouwen zijn gaan samenwonen zonder dat ze elkaar vooraf grondig hebben leren kennen. De gemeente stelde dit – overigens prachtige – huis ter beschikking en wilde meteen alle appartementen verhuurd zien. We kregen geen tijd voor intensief overleg.

De redenen dat de vrouwen hier kwamen wonen, waren vele, idealisme, echtscheiding, relatieproblemen, de magneet van de stad Amsterdam, een zinvolle oude dag, gezelligheid, een veilig oord, huisvestingsproblemen. Een rustige, overdachte opbouw van een groep gedurende een lange periode was mij liever geweest. Op dit moment scheidt ons slechts één muur, maar hoe geef je elkaar ook op andere wijze de ruimte?

Ik vind het een interessant experiment, iedere dag gebeurt er wel iets spannends. Ik geef deze wijze van wonen het voordeel van de twijfel. En mijn geduld."

WE WOONDEN VOOR-TUSSEN-ACHTER. IK SNAP NOG NIET HOE WE DAAR 20 JAAR HEBBEN KUNNEN WONEN

Ze is drieënvijftig, Gré de Ruiter. Een kleine, breekbare vrouw die voorzichtigheid oproept. Als reaktie ga ik zachter praten. Durf nauwelijks te gaan verzitten. Een rustige, lichte kamer aan de straatkant. De dubbele ramen sluiten het geluid van gracht en mensen buiten. Een mand wol, een rijtje handwerkboeken in de kast. En als pronkstuk „de Zen van het zien" op één van de bovenste planken. We nemen haar leven door. Vijftig jaar in anderhalf uur. Ze heeft het er moeilijk mee.

„Het eerste huis dat ik me kan herinneren was in Rotterdam. Ik woonde met mijn ouders en twee zussen in een echte arbeiderswoning. Voor-tussen-achter, zoals je dat toen noemde. Voor was de keuken, die gelijk woonkamer was. In die keuken gingen we ook in de teil, op vrijdag- of zaterdagavond. In de tussenkamer sliepen mijn zus en ik in een ledikant en mijn ouders lagen dan, met mijn kleine zusje, op de achterkamer. Het waren kleine kamertjes hoor, ik snap nou nog niet hoe we daar zo lang – twintig jaar! – hebben kunnen wonen.
In de woonkamer stond een buffetkast tegen de muur, twee fauteuils en een tafel met vijf stoelen eromheen. Dan was hij ook vol, kon je er nauwelijks meer lopen. Maar voor mij, als kind, was het de wereld. Ik herinner mij dat ik rolschaatsen leerde op de gang die de drie kamers met elkaar verbond. Kilometers lang was die, in mijn gedachten. Maar hij zal hooguit drie, vier meter lang zijn geweest, omdat hij steeds door de kamers werd onderbroken.
Mijn vader was expeditieknecht in de haven en geld was er dus niet. Een karig bestaan. Toen ik twintig was zijn we verhuisd naar een souterrain-woning. Daar woonde een oude man, die verzorging nodig had. In ruil daarvoor mochten wij dan in zijn huis wonen. Dat was in het begin een hele vooruitgang. Beneden, voor een deel onder de grond, waren drie slaapkamer en een toilet en boven twee grote kamers en een keuken. Hij had één kamer boven en wij de rest, met zijn vijven. Wat ik het fijnste vond was de tuin. Zo maar naar buiten kunnen lopen, heerlijk! Na twee jaar ging die meneer naar een bejaardentehuis. Dat was ook het moment waarop ik thuis weg ging.
Ik werd huishoudster in een gezin waar zowel de man als de vrouw werkten. Daar paste ik op twee kleine kinderen en deed het huishouden. De eerste paar jaar was ik daar intern. Ik had een kamertje onder het dak, met een bed, een wastafel en een wandburootje met een kruk. Meer kon er ook niet in. Op mijn achtentwintigste trouwde ik en hield ik op met werken. De eerste jaren van ons huwelijk hebben we bij mijn moeder ingewoond. Mijn vader was ondertussen overleden en wij huurden een grote kamer boven en een slaapkamer beneden, waar we met onze dochter sliepen. Net als mijn zus trouwens, die met haar man ook twee kamers gebruikte. Toen woonden we daar dus met zes mensen. Een tamelijk onhoudbare situatie, maar ook in die tijd was er woningnood.
Na drie jaar kregen we een woonvergunning en konden we verhuizen naar een etagewoning. Weer voor-tussen-achter. Een piepklein keukentje, slaapkamer, tussenkamer en een redelijke woonkamer. Maar weer zonder douche, dus terug naar de teil. Ook dat huis was niet echt wat we ons hadden voorgesteld van een gezinswoning. Drie jaar hebben we zitten rekenen, sparen en dubben en toen hebben we de stap gewaagd en een huis gekocht. Dat was op de eilanden, in Niemandsdorp. Daar heb ik me heel gelukkig gevoeld. Het was ook goed wonen. In een dorp waren vijfentwintig nieuwe huizen gebouwd, bij elkaar, vier op een rij in doodlopende straatjes. Daar kwamen allemaal mensen van buiten het dorp te wonen. Al snel werd dat een dorp op zich. Allemaal gezinnen met jonge kinderen, die het risiko genomen hadden om zich in de schulden te steken. Dat gaf een stevige band. We konden ons weinig veroorloven, dus hielpen we elkaar. Pasten op elkaars kinderen, aten 's zomers vaak samen buiten. En gaven feesten, waarbij de één wijn en de ander brood of kaas meenam – wat je in huis had of kon betalen. We voelden ons verantwoordelijk voor elkaar. Altijd aanspraak, ook overdag als de mannen wegwaren. Dan deden de vrouwen kursussen samen of vrijwilligerswerk in het dorp. Een hele fijne tijd, ook voor alle kinderen, die daar een fantastische jeugd hebben gehad. We zien elkaar nog wel, die band blijft bestaan.
Maar toen kwam mijn dochter in de leeftijd dat ze naar het gymnasium kon en dat was er niet. En voor mijn man werd het ook steeds lastiger om de reizen naar zijn werk te blijven volhouden. Dus weer verhuizen. Naar Heiloo, in dit geval, naar een groot herenhuis aan de rand van de stad. Een prachtig huis, maar ik voelde me er doodeenzaam. Kende niemand en was de hele dag alleen. Werk kwijt, vrienden kwijt. Ik deed mijn huishouden en wachtte tot mijn man en dochter thuiskwamen. Hoe fantastisch ik ook woonde, hoe goed het financieel ook ging, ik vond het vreselijk, werd op mezelf teruggeworpen. Dat kon ik niet aan. Ik werd ziek. Reuma in het begin, daar kreeg ik medicijnen tegen die verkeerd vielen en waar ik een ernstige bloedziekte aan overhield. Met dertig procent kans om te overleven. Mijn karakter veranderde, ik werd agressief, bang. Liep weg, deed zelfmoordpogingen. Dat bracht nogal wat spanningen met zich mee. Het is ook niet niks als een kind elke dag uit school moet komen met de onzekerheid of haar moeder nog wel leeft. Een ellendige tijd, voor ons allemaal.
Toen ik drieënveertig was had ik mijn ziekte overleefd, maar kreeg ik van de doktoren te horen dat ik verder zou moeten leven als een plant. Hele dagen zitten, me niet opwinden, niks meer mogen doen. Dat was de genadeslag. Ik kon het niet meer aan. Was bang geworden voor alles. Eigenlijk voor het leven zelf. Mijn dochter is toen het huis uit gegaan, niet lang daarna gevolgd door mijn man. Eerst op proef. Maar later zijn we definitief gescheiden. Voor mij liep toen alles uit de hand, ik vond het vreselijk. Was heel afhankelijk geworden van mijn man, had nauwelijks vrienden en kennissen meer. Ik was vijftig en moest opnieuw beginnen. Naar mijn familie in Rotterdam wilde ik niet meer en Heiloo kon ik niet meer zien. Een paar maanden lang ben ik toen veel in Amsterdam geweest, waar een goede vriendin van me woonde. Maar om hier een huis te vinden was onbegonnen werk. Totdat ik de advertentie in Opzij zag voor dit huis. Dat was een oplossing, maar tegelijkertijd ook een noodsprong. Ik had nauwelijks enig idee wat een woongroep was,

ELKE MAAND WOHNEN" EN PRACHTIGE H

Ze is de benjamin in het huis. Met haar negenenveertig jaar hoort ze eigenlijk nog niet thuis in deze woongroep. Ze oogt ook duidelijk jonger. Snelgeknipt, groot, met meer kleur gekleed. Type „feministe van het eerste uur". Bedachtzaam pratend, met soms helle, hoge uithalen. Verontwaardiging klinkt dan door. Haar kamer lijkt voorlopig ingericht. Alsof de rest van de spullen nog niet is aangekomen. Kleine tafel met twee stoelen in de verste hoek bij het raam. Wat boeken, een vaasje seringen van zijdepapier.

„Ik geniet van het uitzicht. Mijn hele leven ben ik een achterkamer-mens geweest. Uitkijken op andere huizen. En nu water en mensen, heerlijk! Toch heb ik moeite met dit grote huis. Kan het

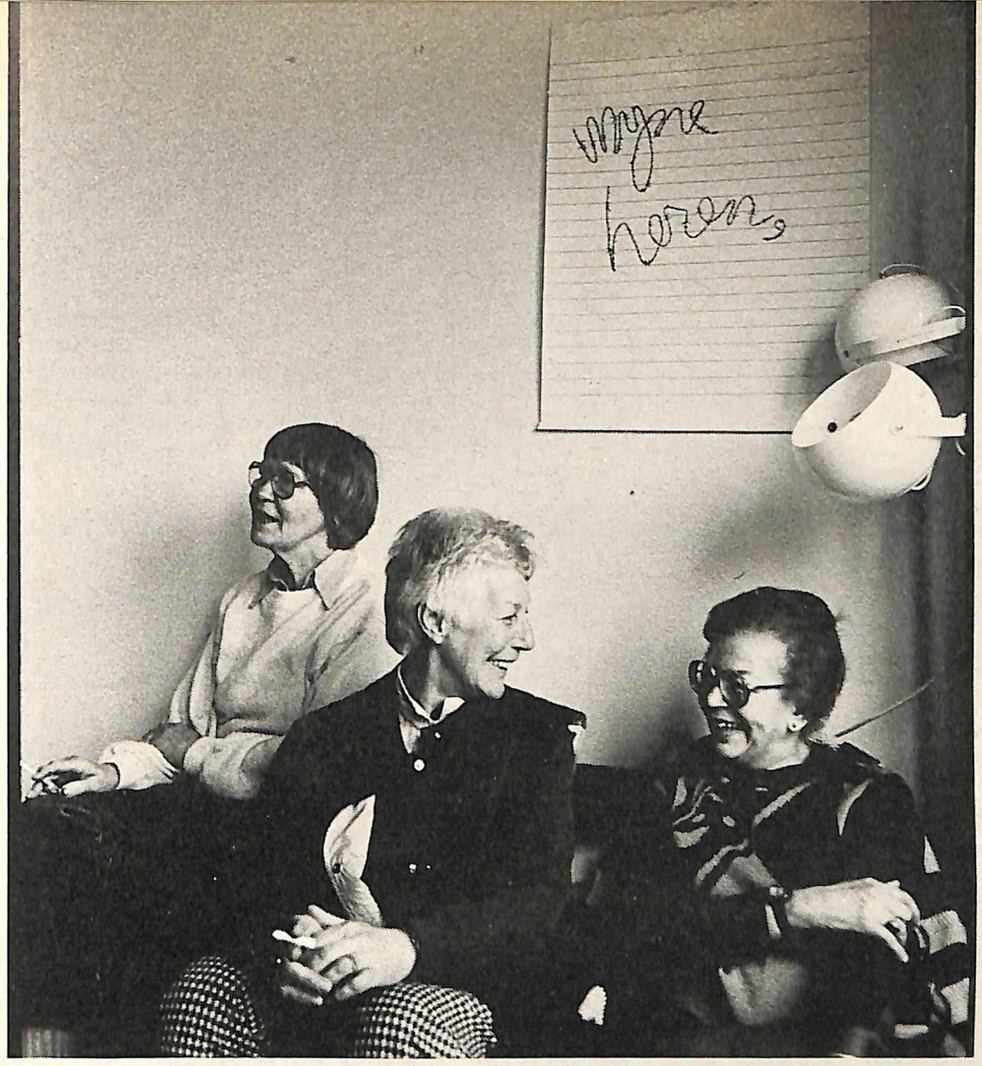

maar ik vond het een veilig idee om niet alleen te zijn. Eigenlijk is dat nog steeds zo. Ik voel me ontworteld, maar veilig. Kan met de vrouwen praten, we steunen elkaar als we moeilijkheden hebben. Maar soms vind ik het moeilijk, ik wil niet meer allerlei problemen van andere mensen op mijn nek. Ik heb geleerd dat af te schermen, uit puur lijfsbehoud. Maar ik hoef me hier, met de vrouwen, niet waar te maken. Ik kan hier opnieuw beginnen."

woongeschiedenis 3

KOCHT IK "SCHÖNER VERGAAPTE ME AAN DE UIZEN

niet inrichten. Nu pas realiseer ik me dat ik er nooit woonwensen op na heb kunnen houden. Dat tekent je. Eigenlijk geloof ik niet dat dit nu echt van mij is. Dat ik er mee kan doen wat ik wil. Ik ben gewend aan behelpen, dat is een soort sport geworden.

Ik ben nooit gehuwd geweest, dus ik had geen man waarmee je spaarde voor een huis. Op mijn twintigste kwam ik in Amsterdam en pas op mijn dertigste kreeg ik een inschrijvingsbewijs bij Huisvesting. Het was uitgesloten dat je als alleenstaande een eigen ruimte kreeg. Voor ons waren alleen kamertjes bij hospita's weggelegd. Daar heb ik ook gezeten tot ik tweeëndertig was, ruim tien jaar uit huis. Waar ik juist was weggegaan omdat het me aan die vrijheid ontbrak.
We woonden in een driekamerwoning met een berghok in Rotterdam. Huiskamer, slaapkamer van mijn ouders. Dan waren er nog twee kamers te verdelen tussen mijn tweelingbroer en mij. Ik heb het altijd heel normaal gevonden dat hij de grote kamer kreeg en ik het hokje. Waar speciaal een bed voor moest worden gemaakt, omdat het geen twee meter lang was. Het is nooit bij me opgekomen om na een paar jaar een ruil voor te stellen. Hij was een jongen, dus belangrijker. Klaar uit. Toch betekende dat dat ik me beperkt voelde. Ik had geen ruimte, in geen enkel opzicht. Een autoritair geleid huishouden, waar ik in stikte. Ik wilde dus weg, wat in die tijd óf trouwen óf een interne baan betekende. Ik koos voor het laatste en werd groepsleidster in een internaat voor moeilijk opvoedbare kinderen. Een eigen kamer, dat wel, maar loodzwaar werk. Toen ik op het punt stond eraan onderdoor te gaan, heb ik ontslag genomen en ben naar Amsterdam vertrokken. Grote stadsmens in hart en nieren die ik ben. In Amsterdam begon een odyssee van jaren. Kleine kamertjes, vrienden niet mogen ontvangen, bezoek na tien uur weg, 's avonds maximaal één licht aan mogen hebben. Gedreun op je deur: „mevrouw, bent u de hele linnenkast aan het strijken? Mijn meter zwiept zo door". Vreselijk. En natuurlijk absoluut geen privacy. Bovendien waren het vaak huizen waar dat ook niet mogelijk was. Dunne muren, mensen die via jouw kamer naar hun ruimte of de wc moesten. Of die huurders namen om hun geloof te verbreiden.
Ik had echt een komplex m.b.t. wonen. Elke maand kocht ik „Schöner Wohnen" en vergaapte me aan de prachtige huizen. Altijd naar boven kijken als je door de stad liep, zoeken naar lege kamers. Op een gegeven moment dacht ik dat goed wonen alleen kon als je getrouwd was en een kerel had die voor je zorgde. Wonen werd haast een obsessie. Dromen van grote herenhuizen, licht, tuin, hoge kamers.

Uiteindelijk kwam mijn eerste adres zonder hospita. Een halve woning aan de Albert Cuypstraat. Klein, maar wel knus. Helemaal van mezelf, met een eigen gas- en elektriciteitsmeter. Een kamer van zes bij vier meter, met een keuken die bijna net zo groot was. Geen slaapkamer, wc en douche in de keuken. En ja, altijd herrie, post die gejat werd, dronken mensen op de trap, vechten. Maar wel een gezellige buurt, mensen kwamen langs als ze naar de markt waren geweest. En een hele lage huur, die begon met zes gulden in de week. Dat was fijn, want dan kon je halve dagen werken zonder dat het een probleem was. Of op reis gaan, dingen zien. Ik heb zelfs een tijdje samengewoond in Berlijn, terwijl ik mijn huis in Amsterdam aanhield. Een veilig idee gaf dat. Die lage huur was de reden dat ik toch nog vijftien jaar aan de Albert Cuyp gewoond heb. Toen was ik boven de veertig en had dus recht op een twee- of driekamerwoning.
Omdat er zoveel noodgevallen waren en ik niet zo ernstig omhoog zat, hebben ze me pas twee jaar geleden iets toegewezen. Een rampenhuis. Slecht onderhouden, klein, donker, duur, in een saaie ambtenarenwijk. Dat was echt een vergissing. Die ik pas doorhad toen ik met de sleutel in mijn hand de deur binnenkwam. Toen heb ik echt gehuild, zo depressief werd ik van dat huis. Ik had ook geen keus, want ik mocht niet meer weigeren van Huisvesting. Bovendien had ik afgeleerd wooneisen te stellen. Wat je krijgen kunt moet je nemen, dat idee.
In dat huis heb ik twee maanden gewoond, ziek van heimwee naar mijn oude buurtje. Dood- en doodeenzaam. Daarom was ik zielsblij met die advertentie in Opzij. Een woongroep leek me wel wat, niet meer zo alleen. En bij vrouwen voelde ik me toch meer op mijn gemak. Mannen van mijn leeftijd vind ik een ramp, zo ouderwets en autoritair. Ze zijn echt antiek. Al die verhalen over hun mislukte huwelijk. En als het daar niet over gaat, gaat het over een boeiend onderwerp als de parkeerproblemen in de stad.
Vervolg op pagina 14

TELEVISIE DRIELUIK OVER K.I.

Een steriel, wit kamertje. Een stalen ziekenhuisbed tegen de muur. Met een ruk worden de plastic gordijnen dichtgetrokken. Langzaam zwelt de romantische muziek aan. Het donorenkamertje markeert het begin van de drie-delige televisie-dokumentaire over Kunstmatige Inseminatie door Donoren (KID) die Jeanne Wikler voor het Humanistisch Verbond samenstelde.

Het drieluik geeft in kort tijdsbestek een beeld van de vele facetten van en de vele vragen over KID. In de eerste uitzending komen de donoren aan het woord. In de tweede aflevering wordt een beeld gegeven van wat er met het potje met zaad gebeurt. Ook vertellen „zelfhulp"-vrouwen waarom zij geen gebruik willen of kunnen maken van de „banken met de S" en zelf op zoek gaan naar de man die zonder dat hij vader wordt of seksueel kontakt met de vrouw heeft, zijn zaad afstaat voor inseminatie. Met „een potje en een spuit" verwachten steeds meer alleenstaande of lesbische vrouwen een kind. In het laatste deel van deze tv-dokumentaire worden ethische en morele vragen opgeworpen. Heeft iedere vrouw recht op een kind? En wie bepaalt dat? Professor dr. E. van Hall, hoofd van de vrouwenkliniek van het Academisch Ziekenhuis in Leiden, toont bij de beantwoording zijn aarzelingen, zijn twijfels, maar ook de veranderingen in zijn denken over KID.

Dick van der Peijl ging voor de Humanist alvast kijken naar de nog niet helemaal afgemonteerde films. De driedelige dokumentaire over kunstmatige inseminatie wordt uitgezonden op achtereenvolgens 23 juni, 30 juni en 7 juli. Steeds op Ned. 2 van 19.12 tot 19.27. Jeanne Wikler begon aan de dokumentaire met de gedachte dat KID een soort kloonidee is. Vragen over medische ethiek hielden haar al langer bezig. Wikler: „Er zit meer achter dan alleen roepen: Het is geweldig dat alle vrouwen nu mee kunnen doen. Er treden geweldige veranderingen en verschuivingen op door KID. Daar heb ik met het maken van deze programma's vraagtekens bij willen zetten."

In de koele, klinische donorenkamertjes van de spermabank proberen de mannen hun zaad in een potje te krijgen. „Daar zijn ze meestal zo'n drie tot zeven minuten mee bezig", legt een vrouw van de spermabank uit. „Porno hebben ze daarbij niet nodig", zegt ze niet zonder trots. Sjaak en Frans, twee mannen die hun sperma beschikbaar stellen voor inseminatie bij vrouwen, vonden de eerste keer „vreselijk spannend". Vooral de vraag of ze wel vruchtbaar zouden zijn, hield hen bezig, vertellen ze in de dokumentaire. Sjaak kreeg een „trots gevoel" toen hij door de mikroskoop zag dat zijn „sperma goed in elkaar zat". Sjaak: „De verpleegster slaakten enthousiaste gilletjes, omdat er zo'n hoge konsentratie spermatozoïden in zat. Het zijn net snel bewegende kikkervisjes: kleine Sjaakjes". Beelden van door elkaar krioelende spermatozoïden onderstrepen de woorden van de donor.

Met een apparaatje worden „de visjes" geteld. De teller blijft stil staan op 46 miljoen spermatozoïden per milliliter. Het is niet genoeg. „Meer dan zestig miljoen is goed", zegt een laborante. Die hoge konsentratie is nodig omdat

KUNSTMATIG

SELEKTIE VAN DE DONO
VROUWEN BLIJFT OMST

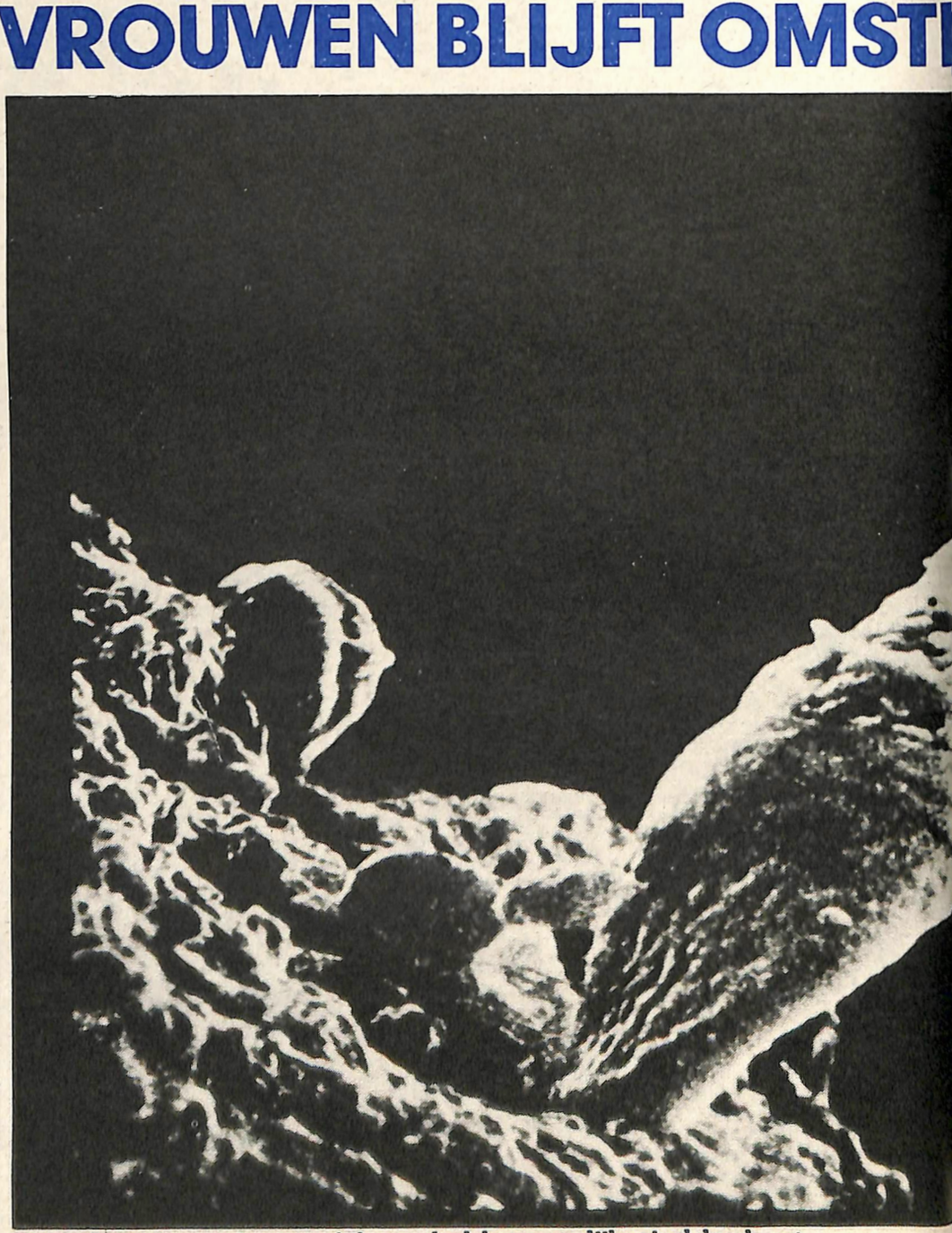

Het moment waarop de mannelijke zaadcel de vrouwelijke eicel doorboort

de helft van de mikro-organismen doodgaan wanneer het ingevroren sperma weer wordt ontdooid.

Het afstaan van de sperma gebeurt in volstrekte anonimiteit. In het laboratorium krijgen de potjes een nummer dat korrespondeert met de kleurenkode die in de komputer wordt ingeponst. De kode zorgt ervoor dat vrouwen die een kind willen met blond haar en blauwe ogen geen donkere baby krijgen.
Frans laat de mogelijkheid open dat een kind dat met zijn sperma ter wereld is gebracht, later nog eens bij hem mag aankloppen. Sjaak denkt daar anders over. „Ik heb niet het idee dat er een kind van mij wordt geboren. Er is geen emotionele band met de ontvangende vrouw. Ik denk er niet over na dat er eventueel kinderen van mij worden geboren."

Noortje, een leuk, éénjarig kind met donker blond haar, is het KI-dochtertje van Ineke. In alle openheid maakte Ineke afspraken met een „kennis" die zijn zaad aan haar leverde. „Hij heeft een dienst verricht", noemt ze het. De lesbische moeder wilde het „in eigen hand" houden. „Ik heb er geen behoefte aan om op motivatie getest te worden, ik ben blij dat het buiten de instellingen om kon", zegt ze.
Ze zit in een groep vrouwen die allemaal door KI een kind hebben gekregen. De groep wisselt informatie en ervaringen uit, maar ook denkt Ineke „dat de kinderen het leuk vinden met elkaar te spelen". Haar vriendin Ellen is ook zwanger door KI, maar van een andere biologische vader. „Dat is het leuke in een lesbische relatie: dat je allebei een kind kunt krijgen.

Steeds meer vrouwen kiezen er voor om zwanger te worden buiten de instellingen als spermabank bv. om. Die keuze is vaak gedwongen omdat veel instellingen geen alleenstaande vrouwen of lesbische vrouwen helpen. Het Vrouwen Gezondheidscentrum in Utrecht bijvoorbeeld wordt overspoeld met vragen hierover. Trechters, slagroomspuiten en ander keukenmateriaal worden nog wel eens gehanteerd door vrouwen die op hun eigen manier een kind willen krijgen, verhalen Marleen Baerveldt en Jeanette Slootbeek van het Vrouwen Gezondheidscentrum. De vrouwen zien KI zuiver als een technische handeling om zwanger te worden. Waarom gaat Marleen, die zelf ook via KI een kind verwacht, niet „gewoon" met een man naar bed? „De bedoeling is zwanger worden, niet seksualiteit of emotionaliteit met een donor", is haar antwoord.
Marleen denkt ruzie te krijgen als de donor toch het kind wil zien. Ineke is daar niet bang voor. „Ik wacht tot Noortje met de vraag komt. Ik wil haar duidelijk vertellen hoe ze is ontstaan. Daar maak ik geen taboe of geheim van. Voor mij is het een duidelijk keuze, die niet problematisch is."
Voor de vrouwen en de echtparen die bij een spermabank aan kloppen, ligt dat vaak anders. Veel vrouwen worden behandeld vanwege „een gebrek" van de man. Manlijke trots en eergevoel maken KID tot een teer onderwerp. Ook worden echtgenoten soms bekropen door een gevoel van „overspel" als hun vrouw zich met het zaad van een andere man laat insemineren. Soms zijn therapieën noodzakelijk om de psychische nood van de toekomstige „vader" te lenigen.

Professor Van Hall hoofd van de vrouwenkliniek in Leiden selekteert de donoren op grond van een aantal gezondheidskriteria, zoals afwezigheid van erfelijke ziekten. Ook de geestelijke stabiliteit van de „gever" is belangrijk, evenals de motivatie. Van Hall: „Als ik de indruk heb dat iemand zo geobsedeerd is door de behoefte om zichzelf voort te planten, dan wijs ik hem af".
Professor dr. J. Kremer, hoogleraar vertiliteitskunde in Groningen, legt weer heel andere normen aan. Hij kiest gehuwde donoren tussen de 25 en 50 jaar. Liefst met kinderen, want dan hebben ze hun vruchtbaarheid bewezen. „Ik kies voor de gehuwde groep, omdat die minder vaak buitenechtelijke relaties heeft en minder kans op geslachtsziekte loopt, verklaart Kremer zijn keuze. Homofielen en ongehuwden komen in Groningen dus niet aan de bak. Ook spermagevers die last van astma hebben, worden door de hoogleraar niet geaksepteerd. „Ik wil die Ziektes die het levensgeluk van het kind ernstig kunnen verstoren, voorkomen. Bijziendheid hoort daar niet bij", voegt de professor, zelf getooid met een bril met dikke glazen, daaraan toe. Hij werft zijn donoren persoonlijk, het merendeel is lid van een kerk. Deze groep heeft volgens de professor geen buitenechtelijk geslachtsverkeer.

Ook in de selektie van de vrouwen die geïnsemineerd willen worden, legt Kremer een zekere strengheid aan de dag. Ongehuwde vrouwen komen bij hem niet in aanmerking. „Ik wil de waarborg hebben dat de kinderen in een warm nest terechtkomen. Het kind heeft recht op een vader. Uit onderzoek is gebleken dat de vaderrol nodig is, anders vormen de kinderen een minderheidsgroep."
Professor Van Hall is niet zo overtuigd door de argumenten dat een kind een vader nodig heeft. Volgens Van Hall is er nauwelijks onderzoek over gedaan en spelen ideologische overwegingen bij de afwijzing van alleenstaande vrouwen die KI willen veel meer een rol. In de kommissies die moesten oordelen over de morele kanten van kunstmatige inseminatie, heeft hij nogal eens leden betrapt die hun normen op valse gronden beargumenteerden. Zoals bijvoorbeeld agressie tegen lesbische vrouwen. Ook Van Hall heeft zijn twijfels over de rol van de vader. Maar zegt hij: „Wanneer je de absurditeiten van de tegenargumenten hoort, word je vanzelf progressiever."
Wel is hem duidelijk dat er regels moeten worden gesteld. „Als je waarden en normen loslaat, dan heb je het klantmodel: U vraagt en wij geven. Daar ben ik

INSEMINATIE

S EN DE EDEN

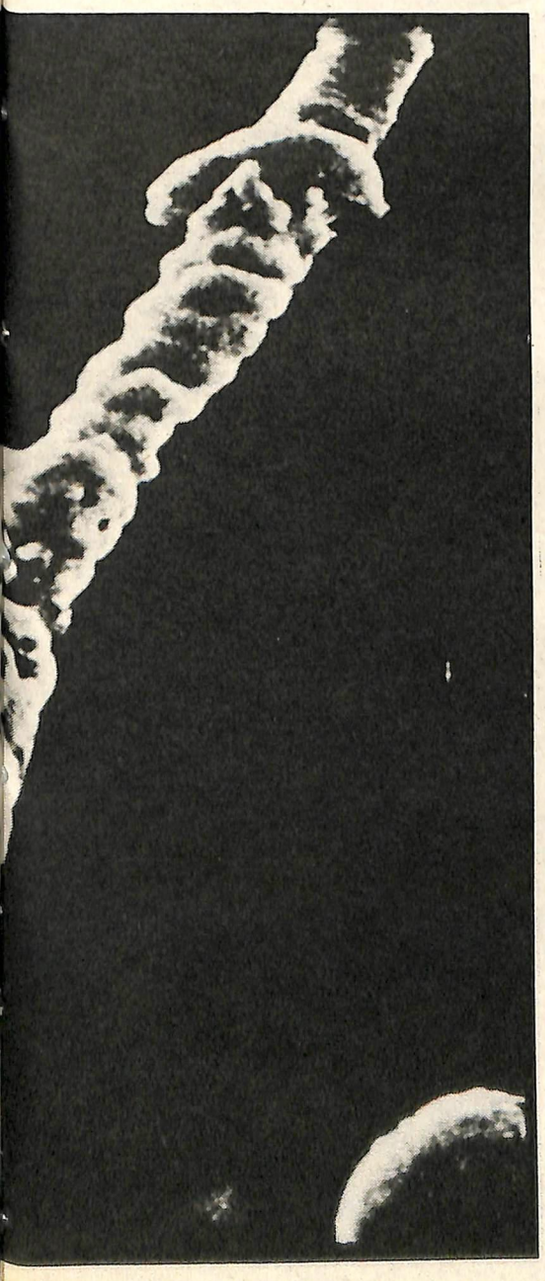

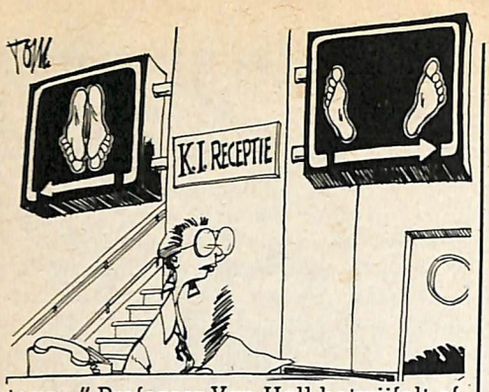

tegen." Professor Van Hall betwijfelt of er zoiets bestaat als „het recht op het hebben van een kind". Achtergrond, omstandigheden en motivatie blijven volgens hem een rol spelen bij het wel of niet behandelen van een vrouw. „Bevoogding is niet zo erg, het is een vorm van betrokkenheid. Onverschilligheid en gebrek aan betrokkenheid is veel erger."
Door de vele verhalen die de laatste tijd boven water komen over incest en verkrachting van vrouwen binnen het huwelijk, heeft Van Hall zijn opinies bijgesteld. „Ik ben daardoor veel opener gaan staan ten opzichte van vrouwen die ook zonder een partner een kind willen hebben", vertrouwt hij Jeanne Wikler in de tv-dokumentaire toe. Een eerlijk beeld van een beleidsmaker die moet bepalen wat de medische en ethische normen zijn voor KID. Met deze driedelige dokumentaire over kunstmatige inseminatie laat Jeanne Wikler de kamera zoemen langs de grenzen van leven, een vraagteken bij de mensenfabriek.

Dick van der Peijl

Vervolg van pagina 11

Van vrouwen had ik iets anders verwacht. Maar dat is dus niet zo. Ze zijn net zo egocentrisch en eenzijdig als mannen. Eigenlijk kúnnen ze helemaal niet samenleven, zo erg zijn ze op zichzelf ingesteld. En wat me dwars zit: voordat ik hier kwam was ik nogal feministisch, maar dit huis is een kuur daartegen, echt waar. Ik geloof niet dat vrouwen betere wezens zijn, daar heb ik het tegendeel van gezien. Niet open, niet kunnen praten. Visitepraat.

We hebben een illusie gekocht. Dat het goed en nodig zou zijn om met zoveel vrouwen in een huis te wonen. Ik vraag me af of het wel mógelijk is. Ikzelf merk dat ik het woongroepgebeuren eerder een blok aan mijn been vind dan dat ik ervan geniet. Er zijn regels die ik echt belachelijk en onhaalbaar vind. Samenwonen mag niet, bijvoorbeeld. Dat snap ik in een echte woongroep best. Maar er is hier nauwelijks sprake van echt sámen een woongroep draaien. Dus is die regel idioot. Ik neem hem dan ook niet serieus. Net zo min als de zorgplicht voor elkaar. Het verzorgen van vrouwen die moeilijk meer kunnen lopen en zo. Dat komt toch neer op persoonlijke vriendinnen. Daarvoor hoef je dus niet in een woongroep te wonen. Al gebeurt het hier wel makkelijker, dat is waar. Maar de groep is gewoon te groot om iets samen te kunnen opzetten. Nee, mijn ideaal blijft zes mensen in een kleiner huis."

Mannelijk naakt in Erasmushuis

Deze maand is er eindelijk weer eens een expositie in het landelijk Humanistisch Centrum in Utrecht. Want van 9 juni tot en met 4 juli zullen in de grote zaal van het Erasmushuis beeldhouwwerk, olieverfschilderijen en foto's van de kunstenaar Joep Beunen (37) worden tentoongesteld. Hij maakt studies van mannelijk naakt.
Joep Beunen volgde zijn opleiding aan de Tilburgse Akademie, o.a. bij Jan Molenkamp, Gerard Princée en Ru van Rossum. Sinds tien jaar woont en werkt hij in het hart van Amsterdam, waar hij vlak bij het Vondelpark zijn atelier heeft. Hij schildert mannelijk naakt en kiest bij voorkeur de anonieme benadering.
De laatste twee jaar heeft de zwart/wit fotografie zijn bijzondere aandacht, vooral als hulpmiddel bij de voorbereiding van nieuwe schilderijen. Sinds kort legt hij zich eveneens toe op het vervaardigen van beelden.
Aan David Hockney ontleent Joep Beunen veel inspiratie. Volgens Joep gaat het in de kunst om het prikkelen van de zintuigen van de toeschouwer tot aktiviteit. Hij benadert zijn modellen met afstand; zijn aandacht richt zich vooral op het produceren van beeldende vormen die het oog verleiden te doen waarvoor het dient: kijken!

De expositie is geopend van 10.00 tot 17.00 uur op alle werkdagen. Daarnaast ook op 28 juni als de HV-homowerkgroep een manifestatie in de expositiezaal houdt. De toegang is vrij. Adres: Oudkerkhof 11, Utrecht.

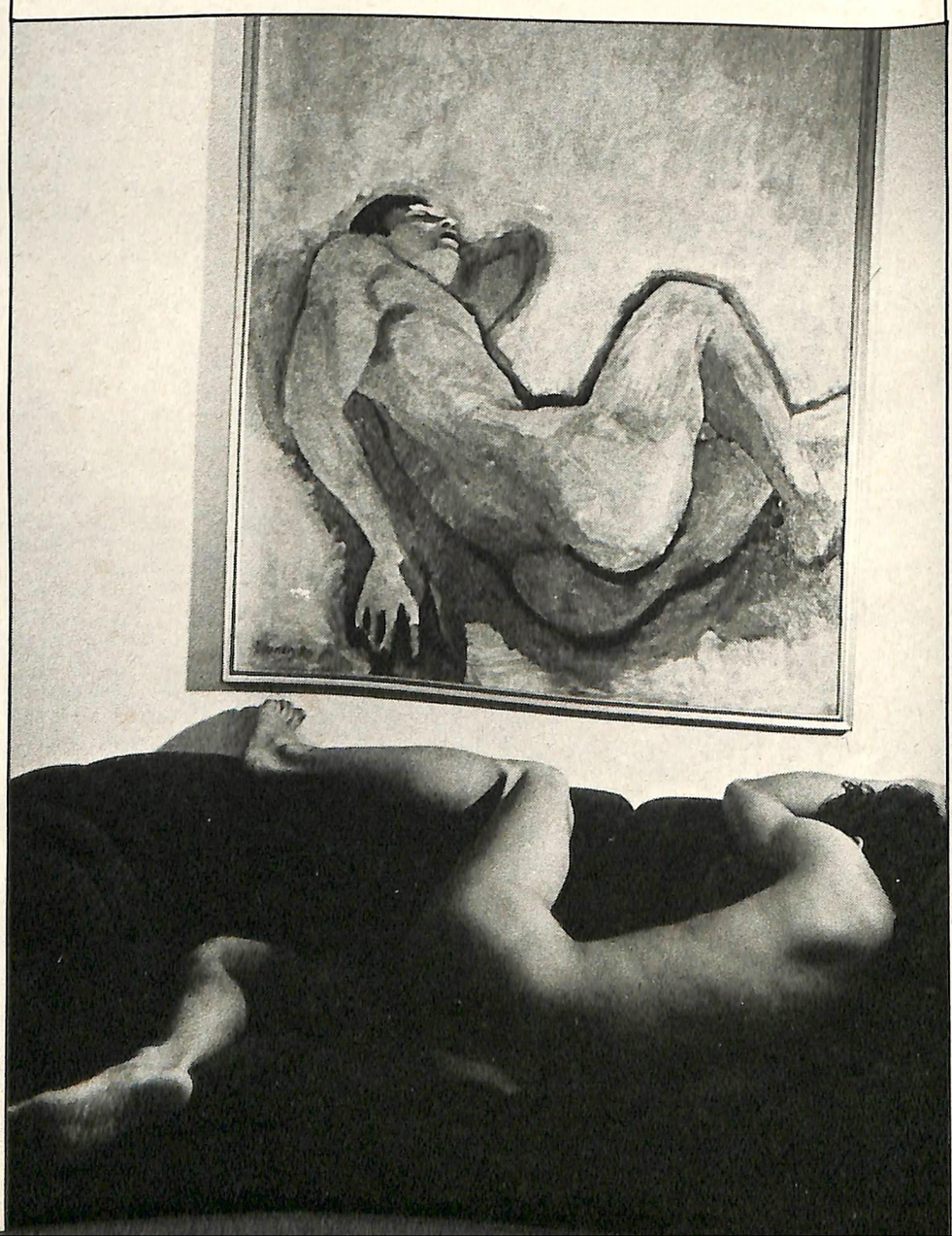

IN JUNINUMMER REKENSCHAP: DE KUNST VAN DE REDELIJKHEID

„Zo vanzelfsprekend eeuwen lang het beroep op redelijkheid of rationaliteit is geweest, zo onzeker is dit nu geworden, zowel op het terrein van levenshouding en moraal, als op het terrein van de wetenschappen. In het Nederlands komt de positieve waardering van „redelijk" nog steeds tot uitdrukking in het feit, dat dit tevens „fatsoenlijk", „behoorlijk" betekent (het Duits onderscheidt daarvoor „vernünftig" van „redlich"), maar dit woordgebruik verhult de huidige problematiek. Alleen al één gebeurtenis, die plaats viel tijdens het persklaar maken van dit nummer, demonstreert de veranderde houding ten opzichte van de redelijkheid. De ramp in de Russische kerncentrale is een duidelijke illustratie van mogelijkheden en beperkingen van de rede. Enerzijds is de rede een afweer tegen paniek en emoties. Anderzijds is de rede niet in staat om zelfgekreëerde situaties in de hand te hebben."

Zo **Wim van Dooren** het juninummer van Rekenschap, driemaandelijks humanistisch tijdschrift voor wetenschap en kultuur. Drie artikelen in dit nummer belichten het rationaliteitsprobleem vanuit verschillende gezichtshoeken.
De filosoof **Joachim Duyndam** stelt in het eerste artikel redelijkheid als een morele verplichting voor iedereen centraal. Hij was een tijdlang werkzaam voor de Stichting Socrates, en begeleide er onder andere de studiegroep „Redelijk denken".
Het probleem met de redelijkheid is volgens Joachim Duyndam, dat „wat er zoal doorgaat voor redelijk, niet altijd écht redelijk is, maar eerder iets waar een zo mooi Nederlands woord voor bestaat: een smoesje". Redelijkheid duidt op de bereidheid om zo objektief mogelijk verantwoording af te leggen. Een smoesje lijkt er erg op, want er wordt eveneens verantwoording afgelegd. Maar in feite betreft het een praatje voor eigen winkel. „Een smoesje is wezenlijk partijdig", schrijft Joachim Duyndam, „terwijl redelijkheid naar onpartijdigheid streeft." Dat streven is niet een afmeten aan eeuwig vaststaande normen, maar een beweging, een pogen om de subjektiviteit teboven te komen.
Redelijkheid is daarom een relatief begrip: iets is redelijk *ten opzichte van*... Bijvoorbeeld: een redelijk inkomen ten opzichte van *de* tegenprestatie. Wat redelijk is zal altijd en overal aan diskussie onderhevig zijn; het is namelijk niet precies vast te stellen. Want wat is objektief, onpartijdig?
Maar er kan op zijn minst naar redelijkheid gestréééft worden. Zelfs vindt Joachim Duyndam redelijkheid een eis, een morele plicht. Want door te streven naar redelijkheid kan de mens het eigen handelen in verband brengen met dat van anderen. Dit is nodig omdat geen enkel mens genoeg heeft aan zichzelf. Om te kunnen bestaan is *verstandhouding* tussen de mensen nodig.
De filosoof Kant formuleerde de zedelijke wet, dat de mens zodanig moet handelen, dat de regel van die handelingen als algemene wet zou kunnen gelden. Ook de filosoof Levinas heeft zich met de grondslag van de redelijkheid bezig gehouden. Joachim Duyndam daarover: „De ander, juist als ander, betekent voor mij een gebod om hem niet in te kapselen in mijn handelingen, mijn keuzen, mijn motieven, mijn bedoelingen, mijn zingeving – kortom in mijn egocentrische aktiviteit. De ander is het verplichtende. Je zou het zo kunnen zeggen: het feit dat ik niet alleen op de wereld ben, maar dat er anderen zijn, dat ik met anderen te maken heb, betekent voor mij de plicht de ander niet te gebruiken, uit te buiten of te doden, maar juist als ander te respecteren, er voor de ander te zijn."
De fysicus **Willem de Ruiter** laat in een artikel in het juninummer van Rekenschap de gevolgen zien van de redelijkheid in de wetenschap. Hij stelt vast dat het vooruitgangsgeloof niet wezenlijk is aangetast, ondanks de grote maatschappelijke problemen die voortkomen uit de technologie. De mens is gefixeerd op technologie, waardoor alleen wordt gezocht naar technologische oplossingen voor de maatschappelijke vraagstukken. Terwijl juist „de milieuvervuiling en de uitputting van de grondstoffen zouden moeten worden bestreden door over te schakelen op een ekonomie van het genoeg, waarin spaarzaam wordt omgesprongen met onze grondstoffen en waarin gebruik wordt gemaakt van duurzame energiebronnen", zo stelt Willem de Ruiter. De rationele aanpak van de technologie is te zeer op doelen gericht en nauwelijks op waarden, konkludeert hij en geeft nog een sprekende illustratie: „Om het doel „verplaatsing" zo snel mogelijk te realiseren, werden de stoomtrein (1854), de elektrische trein (1879), de fiets (1885), de auto (1886) en het vliegtuig (1910) uitgevonden. Van deze uitvindingen heeft de auto de meeste maatschappelijke schade aangericht. Sinds de uitvinding van de auto zijn er ongeveer 25 miljoen mensen in het wegverkeer gestorven. De auto is, na roken en alkohol, de grootste pest van onze technologische samenleving. Daar komt nog bij dat het vervoer per auto bijzonder onplezierig is. Een maatschappij waarin naast het doel „verplaatsing" de *waarden* „plezierig en gezellig reizen", „een geringe milieubelasting", „een minimale verspilling van grondstoffen", „een minimaal aantal verkeersslachtoffers" e.d. ernstig zouden worden genomen, zou een volkomen ander vervoersysteem hebben opgeleverd, gekenmerkt door minder reizigerskilometers, meer openbaar vervoer en veel meer wandelen en fietsen."
In het derde artikel over redelijkheid stelt de vrijdenker **Paul Hopster** de vraag hoe redelijk het recht op zelfbeschikking is. De mens is geen geïsoleerd wezen; hij heeft rekening te houden met de gemeenschap waarin hij leeft. „Hij mag zijn wil niet opleggen aan de gemeenschap, maar mag zich daar anderzijds ook niet aan onttrekken. Het individu (...) kan daarom nooit geheel zelf-besturend zijn." „De begrippen zelfbeschikking en vrijheid zijn vrijwel aan elkaar gelijk. Een vrij mens beschikt over zichzelf. Een mens die over zichzelf beschikt is vrij."
Paul Hopster geeft aan hoe het over zichzelf beschikken door vele oorzaken binnen en buiten de mens moeilijk kan worden gemaakt: „Aan de vrijheid, die konditie is voor zelfbeschikking, is een grens gesteld. De vrijheid die ons van buitenaf gegeven wordt, wordt beperkt door wetten, regels, plichten, zeden, gewoonten en fatsoensnormen. De grens die van binnenuit gesteld wordt, die wij onszelf stellen, wordt bepaald door ons geweten, door ons normbesef, door onze redelijkheid. De mens moet zich voortdurend aanpassen aan de van buitenaf gestelde grenzen, maar tevens steeds zelf eigen grenzen stellen en bijstellen."
Zijn konklusie komt dicht in de buurt van die van Joachim Duyndam. Paul Hopster nuanceert het recht op zelfbeschikking als volgt: „Hem (de mens, red.) komt niet zonder meer dit recht toe als dat niet in evenwicht wordt gehouden of wordt gekompenseerd door een plicht, die ik zou willen noemen: zelfaansprakelijkheidsplicht. Het zelfbeschikkingsrecht dat de humanist voor elk mens claimt, heeft zijn begrenzingen. Het individu heeft alleen het recht op zelfbeschikking als het tevens en tegelijk zijn plicht erkent om zichzelf aansprakelijk te stellen voor eigen daden."
Jorine Boegem, lid van het hoofdbestuur, las de toespraak die premier Lubbers hield op de HV-jubileumdag, nog eens nauwkeurig door en geeft er kommentaar op. Een citaat: „Het is jammer dat u wel van de liberale partijen een gevaarlijk trekje noemt („individualiseringstendenzen zonder de verantwoordelijkheid van de mens ten opzichte van de ander"), ook van de sociaal-demokratie („dreiging, dat de materialistische tendenzen gaan overheersen"), maar niet van de christendemokratie. Jammer, omdat zelfkennis kan bijdragen tot een beter begrip van de ander. Als de humanist nu eens als gevaarlijk trekje aan de christendemokratie de neiging tot intolerantie signaleert?" reikt zij Lubbers aan.

Wilt u dit nummer van Rekenschap ontvangen, staat dan *f* 10,– op giro 582293 tnv Stichting Socrates te Utrecht, onder vermelding „Rekenschap, juni '86."

HV-Vrouwen betreuren uitspraken Jan de Leede in de Volkskrant

Wij vrouwen van de werkgroep van het vrouwencafé te Utrecht betreuren ten zeerste het paginagrote interview met de heer J. de Leede. In de Volkskrant van zaterdag 29 maart was dit gesprek één grote anti-reklame voor het Humanistisch Verbond.

Bepaalde plaatselijke bijeenkomsten worden behoorlijk negatief afgeschilderd. Een bepaald „soort elementen" zoals het vrouwencafé (en ook de jongerenweekends? dat is niet geheel duidelijk) daarop heeft J. de Leede geen greep meer. Er is niemand meer die hem „vastlult". Moet dat dan? Dat soort prestatiegerichte diskussies, daaraan hebben wij geen behoefte. „De huidige leiding is geen inspirerend geheel." Misschien niet inspirerend voor J. de Leede, maar bij veel vrouwen, en jongeren en kritische Humanisten bijvoorbeeld is inspiratie genoeg. Nergens wordt de landelijke Vrouwendag genoemd, die met meer dan 200 deelneemsters een groot sukses werd. Of zijn mannen het normatieve geslacht die de menselijke soort vertegenwoordigen? En de Socrateslezing gegeven door Iteke Weeda; eveneens volle bak. De heer A. den Broeder bijv. in de Humanist van februari heeft het volgens ons wèl begrepen. We zouden al een heel eind in de goede richting komen als er meer naar vrouwen geluisterd werd.

J. de Leede vindt het verbond zo kil. Zou dat nu niet juist ontstaan door die intellektualistische afstandelijkheid, die op haar beurt weer dikwijls voortkomt uit angst voor gevoelens en instuïtie, die zogenaamd minderwaardige emotionele eigenschappen zo dikwijls aan vrouwen toegeschreven? Helaas worden die laatste eigenschappen in onze Westerse kultuur, met haar mechanistisch wereldbeeld, voortdurend onderdrukt. J. de Leede spreekt over „Eén adertje knapt en: afgelopen".

Maar de mens is gelukkig niet te vergelijken met een machine. Het is de hoogste tijd voor een holistische opvatting, waarin het maskuline karakter van het Humanistisch Verbond vervangen wordt door een evenwichtig elkaar aanvullen van het mannelijke en vrouwelijke. Het HV is al veertig jaar op zoek naar onderwerpen die zich lenen voor een typisch humanistische benadering, staat op dezelfde pagina in de Volkskrant. Hier ligt toch een prachtkans voor het HV. Waar allerlei religies door de eeuwen heen vrouwen stelselmatig onderdrukt hebben, zou het HV voorop kunnen lopen. Want de bevrijding van vrouwen is in het belang van mannen en werkt door op alle levensterreinen. De verstoorde harmonie tussen het mannelijke en vrouwelijke komt tot uitdrukking in het hoge aantal echtscheidingen, in het grote aantal jonge kinderen met psychische stoornissen, in het vandalisme bij jonge jongens, in de overwaardering van de technologie voor de „happy few", in de niet- of onderbetaling van zogenaamde „vrouwenberoepen", het macho-denken in het leger (en niet alleen daar). Het machtsdenken, dat begint in de gezinnen en eindigt in de beheersing van moeder aarde door plundering en de overheersing van andere volkeren door de wapenwedloop.

Konklusie: Wij vrouwen van het Humanistisch Vrouwencafé zien mogelijkheden genoeg voor verandering. Laat het HV het voortouw nemen bij herstel van het verstoorde evenwicht en iedere humanist in zijn/haar dagelijks leven hierbij ondersteunen door een adequaat beleid. Dat is misschien „het zaadje dat op de humanistische markt tot wasdom komt", om met J. de Leede te spreken.

Namens de werkgroep,
G. Rossewij-van Biljouw (Utrecht)

HV-radio over dodencel en totaalweigeren

Op **30 juni** gaat het Voordeel van de Twijfel over de dodencel in de Verenigde Staten. Momenteel wachten maar liefst 1714 mensen op de uitvoering van hun doodvonnis. Sommigen wachten al meer dan tien jaar. Sinds twee jaar korrespondeert de Nederlandse Corry Reinders Folmer (60) met de 27-jarige Tommy Groover. Hij wacht al drie jaar op zijn executie. Rina Spigt sprak met Corry over het levensverhaal van Tommy, over haar motieven om met hem een kontakt op te bouwen, over Amerikaanse gevangenissen en over de doodstraf.

Op **23 juni** een uitzending naar aanleiding van de televisie-dokumentaire van het HV over kunstmatige inseminatie.

Op **7 juli** gaat Het Voordeel van de Twijfel over de nieuwe ziekte Aids. Akteur Hans Man in 't Veld maakt met de journalist Frits Visser een toneelstuk over Aids volgens de Werktheatermethode. Piet Brinkman volgde de totstandkoming van dit toneelstuk en praatte met de makers.

Op **28 juli** gaat de radio-uitzending over vrouwen in de Derde Wereld. Vraag is wat het westen kan leren van de emancipatie in de Derde Wereld. En: mogen wij onze gedachten over emancipatie aan de Derde Wereld opleggen?

Het Voordeel vun de Twijfel, het Humanistisch Verbond op de radio. Elke maandag van 12.05 uur tot 13.00 uur op Radio 5.

Maandag 30 juni De dodencel
Maandag 7 juli Aids
Maandag 14 juli Totaalweigeren deel I
Maandag 21 juli Totaalweigeren deel II
Maandag 28 juli Vrouwen in de Derde Wereld

HET VERVOLG

Eerbied voor het Grote Wonder

3

Eén adertje knapt en: afgelopen

Humanisme is ook groeien

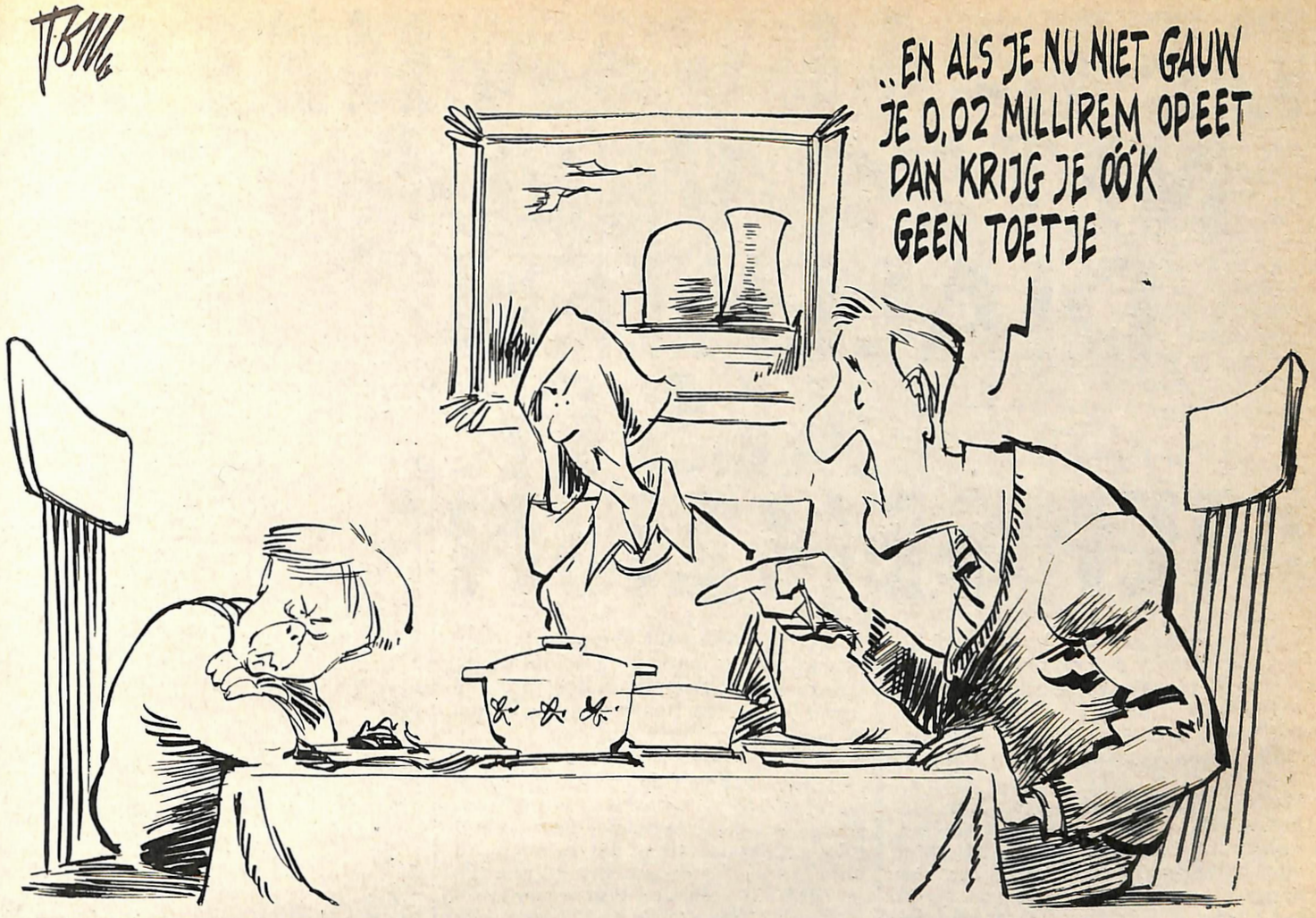

NIEUWE BOEKEN

„Een dierbare verliezen", Dicmap no. 106, uitg. De Horstink, 72 blz.– ƒ 19,90.

Deze map bevat een verzameling artikelen uit kranten en tijdschriften over de moeilijke weg van naastbestaande naar nabestaande. Achtereenvolgens vinden we stukken over de konkrete naastbestaande die overlijdt, gedachten over de dood, het zelf verwerken van het rouwproces, omgaan met rouwenden en verschillende vormen van hulpverlening. Met name voor mensen, die aktief zijn in de hulpverlening bevat deze bundel zinvolle stof ter oriëntatie en verwerking.

J. Kruithof, „De mens aan de grens, over religiositiet, godsdienst en antropocentrisme".
Uitg. Epo – Antwerpen, voor Nederland uitg. De Geus – Breda. 220 blz. – ƒ 40,75.

Nieuwe boeken over humanisme dienen in Humanist te worden gesignaleerd, ook als zij niet gericht zijn op een breed publiek. De bekende Belgische filosoof en humanist Jaap Kruithof heeft namelijk een zeer diepgravend, maar moeilijk boek geschreven vol filosofisch jargon, waarin hij pleit voor een religieus, ekologisch, socialistisch humanisme. Op een analyse en nadere invulling van het ruime begrip „religiositeit" volgt een overeenkomstige analyse van en kritiek op de godsdienst vanuit een atheïstisch standpunt.
Kruithof konkludeert, dat in onze tijd een vernieuwde religiositeit meer dan ooit nodig is. Voor de filosofie van de vernieuwde religiositeit is het zoeken naar een levenshouding, die het antropocentrisme (dat is het centraal stellen van de mens als hoogste waarde) overstijgt van wezenlijke betekenis. Het kapitalisme, in Europa ontstaan en tot een wereldstelsel uitgegroeid, heeft het antropocentrisme verheven tot de enig geldende theorie en die visie geüniversaliseerd. De essentie van een vernieuwde religiositeit is de synthese van socialisme en ekologisme, gebaseerd op een visie op een planetaire totaliteit, waarin alles wat daarin leeft de waarde krijgt, die haar toekomt.
Inzichten, die zeker waard zijn voor de brede massa toegankelijk te worden gemaakt. Maar in déze vorm alleen toegankelijk voor onze geleerde elite.

Filosoferen over politiek, uitg. M. Nijhoff, 98 blz. – ƒ 18,50.

Dit boekje bevat de tekst van vier lezingen die in een kursus op de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort in juni 1985 werden gehouden. J. de Waart bespreekt „De filosofische achtergrond van beginselprogramma's van politieke partijen". Daarbij stelt hij dat de grote demokratische partijen in Europa geen blauwdruk hebben voor een nieuwe maatschappij en nauwelijks een samenhangend denksysteem. Wat hebben zij dan wèl? Een eigen huisstijl, nestgeur, belangen en idealen. Voorts behandelt De Waart de verhouding tussen rationalisme en irrationalisme in de politiek.
J. de Beus schrijft over: „Rawlsiaanse rechtvaardigheid en de deugd van ekonomisch herstelbeleid in Nederland". Rawls is een Amerikaanse filosoof, die met zijn boek „A theory of justice" nogal wat belangstelling trekt. Uit een tamelijk moeilijk betoog blijkt dat de roep om sociale rechtvaardigheid gemakkelijk wordt uitgesproken, maar dat de praktische uitvoering op onoverzienbare problemen stuit.
De derde tekst is van R. Veldhuis over „De morele basis van politieke verplichting en burgerlijke ongehoorzaamheid". En tenslotte G. Manenschijn over „De staat als zedenmeester". Hij stelt: 1. De staat is altijd zedenmeester, of hij wil of niet. 2. In de politieke gemeenschap waartoe wij behoren maken we door middel van politieke besluitvorming en regelgeving sámen uit welke morele problemen tot de vrije kwesties behoren en welke niet, en 3. Het is de taak van de staat een schild te zijn voor de zwakken, ook op het gebied van de seksualiteit. Een verhelderend boekje, zeer geschikt als diskussiemateriaal.

Jan de Leede

DE TAAL VAN HET LIC

NET ZO VEEL DIALEKTEN ALS ER MENSEN ZIJN

Een paar jaar geleden bracht ik mijn vakantie door op een bijzonder klein eilandje. Het was er verschrikkelijk want het regende continu en als je naar buiten keek zag je alleen maar soldaten, want het eiland was een soort Navobasis.
We zaten niet in een hotel, maar in een huisje van een plaatselijke boer. Een afgrijselijke man die onder het eten stiekem zijn eigen dochter betastte en onder tafel zijn schurftige poot tegen het been van mijn vrouw aanwreef. De nachtmerrie werd kompleet toen we hoorden dat de boot naar het vasteland een week vertraging had.
Die boer – en daar gaat het mij nu om – had twee zonen die doofstom waren. Zij waren nieuwsgieriger dan u zich kunt voorstellen. Zo keek ik wel eens uit mijn raam omdat daar een steentje tegenaan gegooid werd, en dan zag ik één van de zoons trots mijn overhemd dragen. Maar gek genoeg had ik met die twee jongens het meeste kontakt, want met elkaar hadden wij een soort taal ontwikkeld die in die paar dagen een grotere, zij het geluidloze, vocabulaire had bereikt, dan de woordenschat die ik in het Joegoslavisch rijk was.
Dat kwam omdat we gedwongen waren konstant naar elkaar te kijken wilden we elkaar begrijpen. En we wilden elkaar begrijpen, want de nieuwsgierigheid was wederzijds. Ze kwamen bijvoorbeeld naar onze kamer.
„Wat willen ze?" vroeg ik aan mijn vrouw. Ze haalde haar schouders op. Eén van de jongens imiteerde toen het uitblazen van rook en deed net of hij een sigaret in zijn hand had. Ik begreep hem. Ik pakte mijn shag en draaide een sigaret voor hem. Fanatiek begon de ander toen op zichzelf te wijzen – en ook dat begreep ik.
De sigaret vonden ze niet lekker. Ze maakten dat kenbaar door op de grond te spugen en hun tong uit te steken. Vervolgens wezen ze op onze tube tandpasta.
„Wat moet ik doen, ze willen de tandpasta."
„Niet geven... of wel", adviseerde mijn vrouw besluitvaardig. Ik schudde met mijn hoofd, spoog ook op de grond en stak ook mijn tong uit. Twee brede grijnzen waren het gevolg. Ik schijn inderdaad mijn tong nogal komisch uit mijn mond te kunnen steken. Daarop liet ik ze maar het gebruik van mijn tandenborstel zien. Deed wat pasta op de borstel en begon voor de tweede keer binnen dat uur mijn tanden te poetsen, kompleet met spoelen en borstel schoonmaken zoals ik dat vroeger van mijn moeder en de schooltandarts heb geleerd. De volgende dag waren onze tandenborstels weg – en ook dat hebben we maar zo gelaten.

Toch waren het hele aardige jongens. We zochten elkaar steeds op. Soms namen ze ons mee naar de kust. Dat waren heel avontuurlijke tochten, want waar gingen we heen, wat gingen we doen? Maar dan bleek dat ze ons alleen maar wilden laten zien aan de andere dorpsbewoners als een soort jachtbuit. Tijdens die wandelingen probeerden we met elkaar te „spreken". Als ze iets aan mij wilden zeggen maakten ze van hun handjes rondjes en deden die voor hun ogen alsof ze, net als ik, ook een bril op hadden. En wilden ze iets aan mijn vrouw vragen – meestal een kus – dan gaven ze met hun handen de lengte van haar haar aan. Iedere dag wilden ze bijvoorbeeld weten of ik goed geslapen had; ze gingen dan op hun hand liggen. Als hun vader boos op ze was geweest – en die was altijd boos op ze – dan imiteerden ze zijn karakteristieke helse mimiek. Hun zuster konden ze ook nadoen door heupwiegend door onze kamer te lopen. Met hun ouders en zuster hadden ze overigens een eigen taal ontwikkeld die voor ons duister bleef. Ze deden iets met hun handen of keken op een bepaalde manier en dan wist moeder precies wat ze hadden gedaan, of dat ze honger hadden of weg wilden. Trouwens, onderling bedienden ze zich helemaal van een geheimtaal. Ik heb altijd willen weten hoe ze onder elkaar over ons spraken, maar daar ben ik nooit achter gekomen.

Op school gaf ik les aan kinderen die een taalachterstand hadden. Ook zij wilden graag meer vertellen dan ze

HAAM BESTAAT UIT

Foto: Hes van Huizen

Theodor Holman bladerde door het nieuwste boek van Desmond Morris: „Allemaal mensen"

konden. Je moest dan altijd zoeken naar wat zich achter hun woorden verborgen hield. Ik herinner me een meisje dat niet kon vertellen dat ze door haar vader geslagen was. Als je het rechtstreeks vroeg, ontkende ze het niet, maar bevestigde het evenmin. Je moest omwegen bewandelen. Kijken naar wat ze deden; een oogopslag, blozen, verdriet... Belangrijk was dan op hun verzorging te letten. Lieten ze dat in de steek, dan was er iets loos. Je moest ze schillen, laag voor laag.

„Waarom heb je je niet gewassen?"
„Ik weet niet."
„Heb je pijn?"
„Een beetje."
„Waar heb je pijn?"
„Ik weet niet."
„Je hebt pijn, maar je weet niet waar?"
"Ik weet niet."
„Heb je een ongeluk gehad?"
„Nee."
„Ben je ongesteld?"
„Nee."
„Heb je gevochten?"
Blozen, wegkijken, het lipje krult naar beneden, maar ze gaat niet weg. Ze wil dus dat er door gevraagd wordt.
„Met wie heb je gevochten?"
Ze haalt haar schouders op, ze laat haar hoofdje zakken – ik ben er bijna.
„Heb je ruzie thuis gehad?"
Ze knikt.
„Met je vader?"
Ze knikt weer en huilt. Moet ik verder vragen?
„Wil je er over praten?"
„Ik weet niet."
Ja dus, – en ik weet dat het nog een kwartier duurt, zo niet een half uur voordat ik precies weet wat er aan de hand is. Soms lukte het me niet. De gave van de menselijke tact is mij maar bescheiden toebedeeld, evenals mijn psychologisch inzicht dat op papier altijd vele malen groter is dan in werkelijkheid. Het duiden van menselijk gedrag aan de hand van de taal van het lichaam is niet mijn sterkste kant.

En toch...
Toch heeft het mijn belangstelling, want alles wat met taal te maken heeft, bevindt zich ten slotte in mijn vakgebied. Ik kan dan ook altijd gefascineerd kijken naar het toneel, vooral als ik de tekst eerder heb gezien. Laatst zag ik As You Like It van Shakespeare en ik verbaasde me erover hoe de acteurs in houding en gebaar karakter aan de woorden wisten te geven. Blijkbaar is het zo dat je houding en gebaren, als je dat tenminste wilt, net zo kunt kiezen als je woorden kiezen kunt. Ik herinner me ook een gesprek dat ik eens had met Paul Haenen. Ik vroeg hem naar zijn Magreet Dolman-rol. Hij zei: „Als Magreet kan ik meer dan als Paul Haenen." Pessoa had dat ook; door zich te verbergen achter drie heteroniemen, kon hij zijn persoonlijkheid beter exploiteren. En in wezen verplaatst een schrijver zich ook in zijn personages; hij kan een antisemiet invoeren zonder zelf antisemitisch te zijn, hij kan heiligenle-

vens beschrijven en zelf de beest uithangen.

Er is een boek verschenen van Desmond Morris. Het heet *Allemaal Mensen – De Taal van het lichaam in kaart gebracht.* Morris heeft al de boeken De Naakte Aap en De Naakte Mens geschreven. Bestsellers. Zijn boeken zijn ook wel door de recensenten gekraakt. De interpretaties van zijn observaties zouden weinig wetenschappelijk zijn. Ik mag het echter graag lezen. Misschien niet vanwege de interpretaties, maar vanwege de feiten. Allemaal mensen gaat over het lichaam. Waarom het wordt gekoesterd, versierd, veranderd en soms verminkt. Het lichaam als kommunikatiemiddel.
Morris begint bij het haar en eindigt bij de voeten. Van alle onderdelen van het menselijk lichaam weet hij wel iets opmerkelijks te vertellen.
Het haar: „Kaalheid is te voorkomen door je te laten castreren voor je de puberteit bereikt."
Maar ook: „Kaal is misschien niet zo knap, maar het is bijna zeker meer sexy. Omdat kaalheid verbonden is, met een hoog niveau van sekshormonen en omdat het met het ouder worden toeneemt, is dit het signaal dat op manlijke dominantie wijst."
De ogen: „In tegenstelling tot andere primatensoorten heeft de mens ogen met zichtbaar oogwit. Het oogwit verraadt onmiddellijk in welke richting hij kijkt." En: „Er zijn slechts twee gemoedstoestanden waarbij men elkaar diep in de ogen kijkt. De eerste is er een van diepe liefde, de tweede van intense haat. Geliefden kijken elkaar diep in de ogen en kontroleren daarbij onbewust de verwijding van de pupil, die iemands ware gevoelens verraadt. Hoe wijder de pupil, hoe groter de liefde."
De neus: „De hoek aangezicht-neus behoort tussen de 36 en 40 graden te zijn, de hoek neus-lip-kin tussen 90 en 120 graden."

Zo gaat het 't hele boek door. Heerlijk om te lezen, vooral ook omdat ik (kleine neus, veelharig, scheelogig) voortdurend bevestigd zie, dat ik anders ben dan de meeste van mijn soortgenoten.
Maar kan ik er iets mee?
Zegt de stand van de wenkbrauwen, of het feit dat men zijn neus voor iets optrekt werkelijk iets over de mens?
Ik heb dat vroeger altijd wel gedacht, maar ik geleof er niets meer van.
Dat bepaalde standen van mond en ogen bepaald zijn door de kultuur, wil ik best geloven. Ik zie ook wel dat het mysogine-type (een vrouw die er uitziet als een man en andersom) op het ogenblik veld wint, maar wat kan ik met die konstatering? Worden wij homofieler? So what? Wordt een bepaalde groep daardoor weer masculiener? Nou en? Begrijp ik mijn medemensen daardoor beter? Kan ik aan de stand van de wenkbrauwen zien, of het feit dat hij ernstig kaalhoofdig wordt, dat hij of zij hulp nodig heeft?

Het boek staat vol saillante details die u zeker moet lezen als u daarvan houdt net als ik. Het verruimt de kennis, maar niet het inzicht.
Ik heb zelf enige tijd lesgegeven aan mongolen. Zij reageerden vaak instinktief. Ze wilden met je vrijen als ze je lief vonden, of met je vechten omdat ze dat lichamelijke kontakt nodig hadden. Als ze droevig waren huilden ze meteen en waren ze het ergens niet mee eens, dan gingen ze weg of sloegen je. Ze deden kortom alles, wat wij hebben afgeleerd. Hun wereld was eenvoudig en helder. Toen mijn vrouw zwanger raakte, was ik bang dat wij „een mongooltje" zouden krijgen – ik zeg het eerlijk – maar door mijn leservaring wist ik dat mongolen zich niet ongelukkig voelen. Misschien klinkt het wreed wat ik zeg, maar ik was angstiger voor mezelf dan voor het kind. Medelijden met mongolen op zichzelf heb ik niet. Door met ze te werken, begreep ik iets van hun wereld en hun symbolen. Ik kon die makkelijk duiden en er eventueel iets aan doen. Maar van hun ouders begreep ik vaak weinig. De schaamte, hun hardheid, het feit dat ze hun kinderen rare kleren aantrokken of hun haar vreemd lieten groeien – daar kreeg ik geen vinger achter. De taal van het lichaam faalde zodra het in konflikt kwam met iets dat voor hen toch wezenlijk was. En zelf heb ik dat ook.
Wat een indruk heb ik niet willen maken op vrouwen! Ik heb m'n schouders breedgemaakt, ik heb m'n kracht laten zien, ik heb de heerlijkste geuren op mijn gezicht gesmeerd na het scheren en achteraf vielen ze op totaal andere zaken als: „Ik vond het leuk dat je mij toen in het gesprek betrok", of: „Je had zo'n lief eigenwijs stemgeluid".

De taal van het lichaam bestaat volgens mij uit net zo veel dialekten als er mensen zijn; de grammatika ervan moet jezelf uitdokteren. Zo'n boek is een atlas vol heerlijke wetenswaardigheden, maar het is eerder vreemd dat zo'n taal van het lichaam juist niets zegt over onszelf.
Ik vind het ook wel een prettig idee, dat de enige die iets over zichzelf kan zeggen, ikzelf ben.

Theodor Holman

„Allemaal mensen, de taal van het lichaam in kaart gebracht" door Desmond Morris wordt uitgegeven door Elsevier Boeken bv, 256 pagina's met enige honderden foto's. Prijs: ƒ 49,50.

Humanistische uitvaartbegeleiding

In het najaar bestaat weer de mogelijkheid tot het volgen van de kursus humanistische uitvaartbegeleiding.
Uitvaartbegeleid(st)ers houden een korte toespraak tijdens een uitvaartplechtigheid. Zij doen dit aan de hand van één of meer gesprekken met de nabestaanden.
De kursus bestaat uit twee weekenden vanaf vrijdagavond t/m zondagmiddag en wordt gehouden in:
Assen, 19, 20 en 21 september en 3, 4 en 5 oktober
Hilversum, 7, 8 en 9 november en 21, 22 en 23 november
Meer inlichtingen en aanmelding bij Marian Termeer op het Landelijk Humanistisch Centrum.

PROEFNUMMER VAN HV-KADERBLAD VERSCHENEN

illustratie uit het kaderblad Humus

Begin deze maand kwam dan eindelijk het eerste proefnummer uit van „Humus", het nieuwe kaderblad van het Humanistisch Verbond. In dit proefnummer, waaraan door een kleine redaktie met veel enthousiasme is gewerkt, onder andere een interview met voorzitter Rob Tielman waarin deze de mogelijkheden bekijkt van een soort hogeschool voor de humanistiek. Een citaat: „Het wordt zo langzamerhand onverantwoord om een rol te vervullen in de humanistische stroming, als ons kader eigenlijk te weinig op de hoogte is van inhoudelijke zaken, het humanisme betreffende. Ik ben dus van mening dat wij moeten beseffen dat we niet zonder een dergelijke opleiding kunnen, willen we ook intellektueel een funktie kunnen vervullen voor dat kwart van de bevolking dat zichzelf humanistisch noemt. Er zullen dan ook hogere eisen aan het kader van de humanistische beweging gesteld moeten worden.

In het proefnummer (24 pagina's, oplage 2000 exemplaren), verder een kaleidoskoop van de vele diensten, werkgroepen, afdelingen, etc. die het Verbond en de humanistische beweging rijk zijn. En dan is nog niet eens alles aan bod gekomen. Doel van het kaderblad is o.a. om iedereen op de hoogte te houden van elkaars aktiviteiten zodat al die informatie vruchtbaar kan werken. Dat zal best lukken, daar zijn de makers van het blad ook van overtuigd. Immers, zij doopten het blad hoopvol met de naam „Humus".
U kunt het proefnummer aanvragen door even te bellen naar het HV (030-318145) of te schrijven naar: het HV.

DE RELIGIEUZE DIMENSIE VAN ROB TIELMAN

HV-voorzitter Rob Tielman („even oud als het Humanistisch Verbond") heeft zich laatst uitgebreid laten interviewen voor het katholieke weekblad De Tijd. Dit keer ging het eens niet zozeer over politieke zaken of de achterstelling van het Verbond, maar meer over zijn eigen achtergrond, homoseksualiteit en religieuze ervaringen.

Zo antwoordt Rob Tielman op de vraag of hij ooit religieuze ervaringen heeft gehad: „Jazeker. Ik zou haast zeggen, welke mens heeft ze niet. Maar ik denk dat de meeste mensen ze niet willen onderkennen. Er doen zich situaties voor dat je het gevoel hebt op te gaan in een wijder verband. Mijn vriend en ik, wij zeilen veel, ik heb het met zeilen heel sterk. En vaak ook als ik bezig ben met mijn studenten. Ik ben onder andere hoofddocent homo-studies, de enige ter wereld. Het zijn geladen onderwerpen die ik met hen doorneem, in zo'n proces van kennisoverdracht raak je intens bij elkaar betrokken en dan komt dat extra-gevoel los – dat gevoel van verbondenheid noem ik een religieuze ervaring.

Bij het overlijden van Jaap van Praag, vijf jaar geleden, werd een bezinningsbijeenkomst gehouden. Dat was een zeer emotioneel moment. Hij was een man met een enorme uitstraling, ik had een hechte band met hem. Dat uur, toen wij afstand moesten nemen van zijn fysieke bestaan, besefte ik dat hij in ons zou blijven doorleven, in onze herinneringen, in onze daden. Dat is gewoon realiteit voor me. Daarin verschillen wij van dieren: dat de één doorleeft in de ander. Ik weet niet wat hierna nog komt, of er een hemel is of een vagevuur of een hel. Ik laat dat open, ik behoor tot de agnostische, niet tot de atheïstische stroming. Maar ik besef dat wij kunnen doorleven in elkaar."

Op mooie zomerdag van God los

Ook vraagt interviewer Huub Oosterhuis hem wanneer hij van God los is geraakt. Dat blijkt op een mooie zomerdag geweest te zijn: „Begin jaren zestig, op de middelbare school, lazen we Sartre. Toen ben ik intellectueel wakker geworden, ik leerde denken en twijfelen en kon me niet meer overgeven aan die mystiek. Maar de breuk kwam toen ik aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen sociologie studeerde. Het gebeurde in de vroege zomer van 1967, het was heel mooi weer. Voor mijn kandidaats moest ik een tentamen ethiek doen, bij een orthodoxe thomist. Die vroeg mij: wat vindt u van de kernbewapening? Ik was toen al tegen kernbewapening. Wat vindt u van echtscheiding? Ik was toen al voorstander van echtscheiding. Zo ook over homoseksualiteit – ik verkeerde zelf nog in grote onzekerheid over mijn eigen homoseksualiteit, maar ik vond dat homoseksuelen volstrekt het recht hebben te leven zoals ze willen. „Wat vindt u van" – en ik gaf mijn mening. En ik zakte voor dat tentamen. Ik ben gezakt op mijn mening. Toen heb ik gezegd: „Is dit een universiteit of een seminarie? Ik behoor getoetst te worden op mijn kennis, niet op mijn mening." Thurlings, toen de verantwoordelijke hoogleraar, heeft er een typisch katholieke draai aan gegeven: hij zou wel even met zijn thomistische collega praten, ik zou het overdoen en dan alle vragen beantwoorden met „volgens het thomisme is het zo dat...", ik heb dat kompromis maar gesloten. Maar ik ben toen zo afgeknapt op dat kleinzielige, niet-intellektuele, die onverdraagzaamheid. Ik ben uit Nijmegen weggegaan. En was ook ineens door de kerk heen.

Ik ben altijd ambivalent gebleven tegenover het kompromis: ik waardeer in het katholicisme dat losse, de flexibiliteit dingen te regelen en binnenskamers tot oplossingen te komen, geen onoplosbare konflikten te maken. Aan de andere kant heb ik iets heel calvinistisch: de waarheid hoe dan ook. Het Nederlandse katholicisme is rooms en calvinistisch tegelijk, denk ik. Het humanisme in Nederland heeft van alles wat: joodse, katholieke, calvinistische elementen. Niet de starheid van het strenge calvinisme, en niet dat slapperekkelijke van het katholicisme, het zit er tussenin." (HvH)

Nieuwe folders verschenen

Er zijn bij het Verbond drie nieuwe folders verschenen. Eén gaat over het werk van de HV-Homowerkgroep, de tweede maakt duidelijk wat de werkgroep Gewetensbezwaarden Militaire Dienst doet en het derde foldertje geeft een komplete lijst van kontaktpersonen (met adres en telefoonnummer) van alle plaatselijke afdelingen. Binnenkort zal er een folder verschijnen waarin alle uitgaven van het Verbond worden vermeld (met bestelbon).

En in de loop van het jaar zullen regelmatig nieuwe folders verschijnen over de vele werkvelden van het HV. Uiteindelijk zal er dan een gehele nieuwe serie folders voorradig zijn. Alle folders zijn gratis beschikbaar. Een telefoontje naar het HV (030-318145) is voldoende.

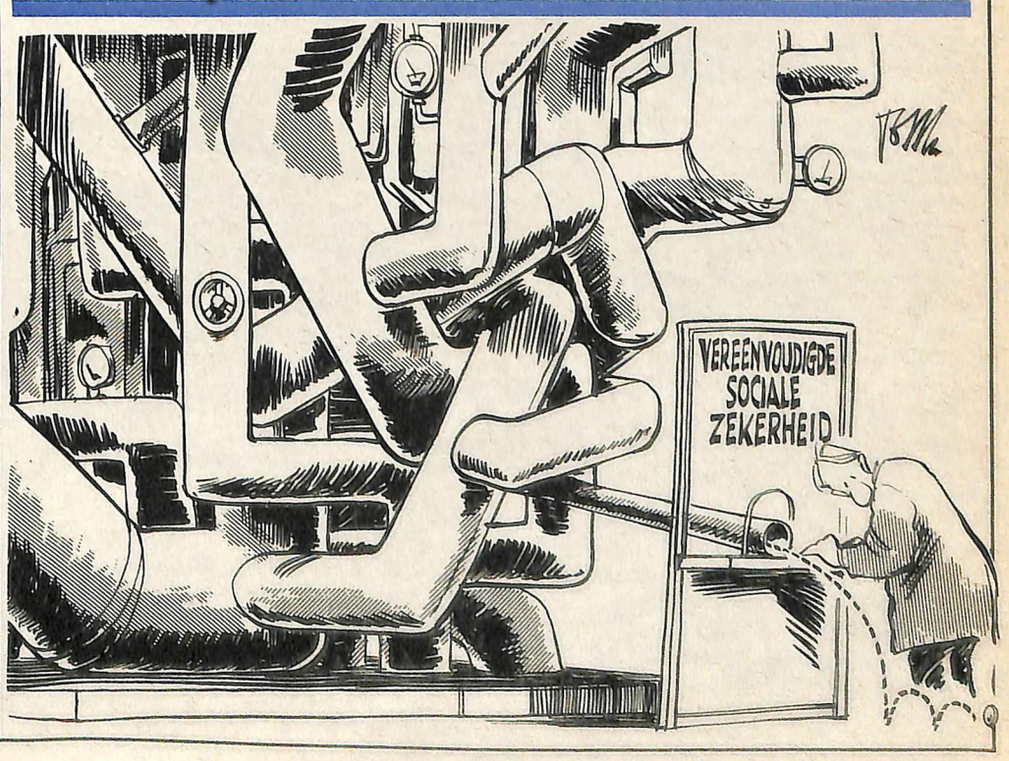

HET HV-GEBEUREN

HV in opwaartste lijn

De laatste vergaderingen van Verbondsraad en hoofdbestuur geven duidelijk aan dat er weer een opwaartse lijn zit in het Humanistisch Verbond. Het ledental stijgt weer, het gaat financieel gezien beter, er worden nieuwe aktiviteiten op gang gebracht en er komen een aantal nieuwe funktionarissen. De Verbondsraad heeft de aprilvergadering vooral gewijd aan het publiciteitsbeleid van het HV. Men was tevreden over de grotere aandacht voor humanistische aktiviteiten op de televisie, de ontwikkeling van de Humanist tot een volwaardig maandblad met steeds meer abonnees, de uitgebrachte ledenwerf-brochure en de nieuwe folders over deel-aktiviteiten van het HV. Er werd aangedrongen op het aantrekken van een publiciteitskoördinator. Dit zal binnenkort plaatsvinden. Humanisten moeten duidelijker in de media laten blijken dat ze er zijn, hetgeen gelukkig steeds meer gebeurt. Vooral de ontwikkelingen bij de regionale omroepen en de kabelnetten vragen om de nodige aandacht, ook van de plaatselijke gemeenschappen van het HV. De Verbondsraad zal in zijn septembervergadering uitgebreid stilstaan bij de ontwikkeling van het humanistisch instituut voor wetenschappelijk onderwijs en onderzoek. Ook de noodzakelijke landelijke bekostiging van het humanistisch vormingsonderwijs krijgt dan aandacht.
Het hoofdbestuur nam in de juni-vergadering een groot aantal beslissingen. Allereerst hebben we een nieuwe tweede sekretaris: Jorine Boegem. En er is een nieuw hoofd van dienst voor de radio- en televisiedienst: Rob van der Linden. De lang voorbereide reorganisatie van het centraal bureau werd goedgekeurd, en de nieuwe beleidssekretaris Bert Boelaars is aan de slag gegaan. De cijfers over 1985 vallen erg mee, mede dankzij de grote financiële steun van onze achterban. Daardoor kunnen een aantal hoognodige zaken worden opgestart. Het hoofdbestuur is erg enthousiast over het nieuwe kaderblad Humus waarvan onlangs het nulnummer verscheen. Ook was men zeer te spreken over de nota-vrijwilligerswerk die is aanvaard en waardoor de positie van vrijwilligers in het HV verbeterd kan gaan worden. Kortom: het HV bruist van energie – en dat zullen we met de formatie ook wel nodig hebben!

Rob Tielman

Jorine Boegem: tweede sekretaris hoofdbestuur

Bert Boelaars: beleidssekretaris

Rob van der Linden: hoofd van dienst rtv-dienst

HV-Kanotrektocht

Evenals vorig jaar wordt er een kanotrektocht georganiseerd. Dit jaar gaan we kanoën door Midden-Friesland. Er kunnen maximaal 25 jongeren van 14 t.e.m. 16 jaar mee. Per dag varen we 15 à 25 kilometer in groepjes van ongeveer 6 personen, met begeleiding. Je hoeft niet te kunnen kanoën, dat wordt je wel geleerd.
Een sportieve instelling en goed met anderen kunnen samenwerken is wel vereist. We kamperen op campings of bij boeren. De kano-trektocht wordt gehouden van zaterdag 19 t/m 26 juli. De deelnameprijs is *f* 280,–; dat is inklusief kampgeld, eten en de huur van de kano's. Een betalings- of reduktieregeling is in overleg mogelijk. Een folder met alle informatie en een opgavebon kun je aanvragen bij Jac van den Oort, Humanistisch Verbond Postbus 114, 3500 AC Utrecht tel. 030-318145. Geef je snel op ivm. het beperkte aantal plaatsen; in ieder geval vóór 1 juli!

Manifestatie HV-homowerkgroep

De homowerkgroep van het Humanistisch Verbond zal in het kader van de Roze Week op zaterdag 28 juni een MANIFESTATIE houden. De festiviteiten, die in de stad Utrecht gehouden worden, bestrijken overigens de gehele week. Deze dag voor zowel hetero, homo en wat dies meer zij gratis toegankelijk draagt het motto: **„Humanisme & Homoseksualiteit: een BEWUSTE keuze"** en wordt gehouden in de Grote Zaal van het Landelijk Humanistisch Centrum, Oudkerkhof 11 te Utrecht. Openstelling: van 12.00 uur t/m 17.00 uur.
Leden van de werkgroep staan die dag met „raad en daad" voor een ieder die belangstelling heeft klaar. Voor de werkgroep zal deze dag met name in het teken staan van vergroting én verbreding van haar doelstellingen en dus (naam)bekendheid, zowel in als buiten de homo-beweging in ons land. De manifestatie wordt gehouden in de grote zaal van het Erasmushuis in Utrecht waar tegelijkertijd de expositie „Studies van mannelijk naakt" is te bezichtigen.

HV-Jeugdkamp

Deze zomer wordt van 26 juli t/m 2 augustus een kamp georganiseerd voor 8 t/m 12 jarigen, de „Handen en Voetenweek". Een folder met verdere informatie en een opgavebon is beschikbaar bij Karin Scholtsz, tel. 030-731054. Of bij Hans Hartjes, tel. 030-787409.

Kursussen voor HVO-gevenden

Er zijn al veel lagere scholen in Nederland waar de leerlingen naast taal, rekenen, geschiedenis en al die andere vakken één uur per week met hun gedachten en gevoelens kunnen spelen. Dat is in het uurtje humanistisch vormingsonderwijs. De kinderen kunnen dan even stilstaan bij wie ze zijn en op zoek gaan naar wie ze willen worden. Dit gebeurt samen met de vakleerkracht die uitgaat van de belevingswereld van het kind.
In een groot aantal plaatsen in ons land kan niet of nauwelijks aan de groeiende vraag van ouders en leerlingen naar humanistisch vormingsonderwijs worden voldaan. De Stichting Humanistisch Vormingsonderwijs organiseert na de zomervakantie in zeven plaatsen in ons land kursussen, waarin u kunt worden geschoold tot het beroep van hvo-gevende. Hieronder worden de kursusplaatsen vermeld en vindt u ook naam en adres van de kursusleiding, bij wie u nadere informatie kunt krijgen.
Hoogeveen: Wil Kes, Ln. v.h. Kwekebos 237 Emmen, 05910-23686
Twente: Rieke Vos, Twijndersdonk 109 Apeldoorn, 055-337715
Ede-Wageningen: Emma Klarenbeek, Massenweg 28 Rheden, 08309-1909
Weert: Jan van Huyksloot, Utrechtlaan 19 Lage Zwaluwe, 01684-3564
Rotterdam/Den Haag: Riet de Boer, v. Nideckstr. 25a Rotterdam, 010-675679
Haarlem: Karen Maas, Zomerluststr. 20 Haarlem, 023-318615
Amersfoort/Utrecht: Joke Zonneveld, Rembrandtweg 266 Amstelveen, 020-415945

Behalve in Hoogeveen en Haarlem worden de definitieve kursusplaatsen hier nog in overleg met de begeleidingsgroep vastgesteld.
Vindt u zichzelf geschikt om dit boeiende werk te gaan doen, of kent u anderen die dit zijn, neem kan kontakt op met bovengenoemde kursusleiding of met het sekretariaat van de Stichting HVO, postbus 114, 3500 AC Utrecht (tel. 030-318145 tst. 35).

HET HV-GEBEUREN

ONTWERP STELLINGEN HUMANISTISCH PERSPEKTIEF

„Het Humanistisch Perspektief zal nooit voltooid zijn, het mag ook niet verouderen," zo werd in 1973 vastgelegd. Vier jaar later werd de eerste uitwerking van het Humanistisch Perspektief gepubliceerd. Deze versie is inmiddels sterk verouderd. Reden dus om een nieuwe versie te ontwerpen. HV-voorzitter Rob Tielman deed de eerste voorzet. Veel reakties volgden op zijn voorontwerp. Een kommissie werd benoemd om een nieuwe tekst verder te ontwikkelen. Hierin hebben momenteel zitting Rob Tielman, Albert Nieuwland, Hanny van der Sluis, Paul Cliteur en Jan de Leede.

De eerste ontwerp-teksten voor een herziend Humanistisch Perspektief stonden in het novembernummer van de Humanist vorig jaar.

De werkwijze is dat een deskundige wordt verzocht om een eerste ontwerp-tekst te leveren. Deze wordt vervolgens aan de kommissie voorgelegd, die dan in overleg met de auteur een nieuwe ontwerp-tekst redigeert. Bij elke tekst hoort een korte toelichting. Deze wordt u op verzoek toegezonden. (030-318145, vragen naar Dini Boer). Alle kritiek is welkom, zowel van leden persoonlijk als van groepen die zich over de tekst hebben gebogen. U kunt uw kommentaar sturen naar het Erasmushuis ter attentie van Jan de Leede (Postbus 114, 3500 AC Utrecht). U heeft nog even de tijd, om precies te zijn tot 31 december. Maar wacht u niet te lang.

Hoofdstuk primaire leefvormen

1. Bevorderen dat mensen weloverwogen keuzes maken ten aanzien van leefvormen, waardoor persoonlijke autonomie, optimale ontplooiing, gemeenschapsgevoel en verantwoordelijkheid voor anderen mogelijk en gestimuleerd worden. Bijvoorbeeld via vormingswerk en HVO.

2. Voorwaarden scheppen waardoor de keuzes voor bepaalde leef- en woonvormen, o.a. het gezin, ook gestalte kunnen krijgen.

3. Ten aanzien van paar- en huwelijksrelaties stimuleren dat mensen een eigen identiteit behouden en naast gezamenlijkheid ook een eigen leven leiden.

4. Tegengaan van misbruik van macht in alle soorten relaties en bevorderen van invoelingsvermogen ten opzichte van de ander en anderen, waardoor diens/hun reakties en wensen gerespekteerd kunnen worden, bijvoorbeeld via relatieneel vormingswerk.

5. Loslaten van verplichte koppelingen zoals seksualiteit – voortplanting, huwelijk – seksualiteit, huwelijk – voortplanting, waardoor mensen vanuit een autonome opstelling en in verantwoordelijke samenspraak met anderen weloverwogen keuzes kunnen maken op deze terreinen.

6. Vermindering van de nadruk op de seksualiteit uitmondend in geslachtsgemeenschap ten gunste van veelkleurige intiem-erotische relaties tussen mensen, die kunnen wisselen in een mensenleven.

7. Positieve instelling ten opzichte van nieuwe voortplantingstechnieken/mogelijkheden, adoptie, e.d. èn de daarmee gepaard gaande verantwoordelijkheden. Versterking van de nadruk op de kwaliteit van de verzorger(s)-kind relatie in plaats van een nadruk op de bloedband en op de vorm van het huishouden.

8. Bevorderen van een aktief, verantwoordelijk, koesterend vaderschap en van een gevoelsrijke en verantwoordelijke begeleiding van (jonge) kinderen door meerdere volwassenen. Tegengaan van een eenzijdige verantwoordelijkheid bij de moeder en van een te hechte band tussen moeder en kind.

9. Bevorderen dat het gevoel van onderlinge verantwoordelijkheid tussen mensen verder reikt dan de „eigen huisdeur".

10. Bevorderen dat intiem-afhankelijke relaties niet automatisch gescheiden worden gehouden van zakelijke relaties. Het samenwerken in welk verband dan ook kan een goede basis vormen voor intimiteit.

STILLEVEN 8

Zieke eend bij bushalte

Een jaar of wat geleden kwam ik hier elke dag, op precies dezelfde plek en keek ik naar de schepen die voorbijkwamen. In huis hield ik het niet uit. Ik deelde destijds met Willem en Leon een vierkamerflat in Kanaleneiland in Utrecht, met uitzicht op de Galecopperbrug. Willem was aan de drank, Leon aan de heroïne en ik was er nog erger aan toe: na een weliswaar kortstondige, maar daarom niet minder hevige liefde was de Vrouw-Van-Mijn-Leven er vandoor gegaan met een of andere zakkenwasser uit Amersfoort.
Vier volle maanden heb ik er gewoond, toen kon ik in het centrum een kamertje krijgen dat zo klein was dat zelfs een vlo er zijn kont niet kon keren, maar alles was beter dan opgesloten te moeten zitten op een flat in Kanaleneiland met een alcoholist en een junkie. Op de dag van de verhuizing zwoer ik om er nooit meer één voet over de drempel te zetten. Vanmorgen op de W.C. besloot ik hierop terug te komen. De kalender op de binnenkant van de deur meldde de verjaardag van Leon. Zou-ie nog leven?, dacht ik terwijl ik de W.C. doorspoelde. Sinds mijn vertrek heb ik Leon nog wel een keer of wat op Hoog Catharijne zien rondscharrelen, maar gesproken heb ik hem niet meer. 's Middags kocht ik een kadootje en nam ik de bus naar Kanalen-eiland.
En hier sta ik dan, uitkijkend over het water. Ik kan natuurlijk gewoon de eerste de beste bus weer terug nemen. Leon zal me heus niet missen. Vijf minuten later echter, verdeelt Leon mijn kadootje – een heupflesje franse cognac – over twee limonadeglazen en proost ik op zijn verjaardag. „Ligt Willem nog op zijn nest?", informeer ik. „Willem?" Hij spreekt de naam uit alsof hij hem vandaag voor het eerst hoort.
„Willem is een klootzak."
„Hebben jullie ruzie?"
„Willem woont weer bij zijn ouders." In zijn stem klinken haat en jaloezie. Hij neemt een flinke slok van zijn cognac, staat op en legt een plaat van Jimi Hendrix op de pick-up. Hij loopt naar het raam en kijkt door een kiertje van de gordijnen naar buiten.
„Lekker weertje, he", zeg ik. Leon haalt zijn schouders op en trekt de gordijnen nog verder dicht. Het reepje zonlicht op het tapijt is nu ook verdwenen.
„Castles of sand, slip into the sea... eventually", zingt Leon mee met de plaat. Hij gaat weer zitten en zegt: „Die plaat draaide ik al toen ik een jochie van zes was. Niet dat ik de tekst kon verstaan, maar ik wist precies wat-ie bedoelde."
De naald van de pick-up kruipt krakend naar het volgende nummer. Ik zie dat Leon zijn cognac al bijna op heeft en biedt hem mijn glas aan.
„Ik zuip teveel de laatste tijd", zegt hij terwijl hij de cognac uit mijn glas overgiet in het zijne.
„Maar ja, je moet toch wat?"
„Gebruik je niet meer?"
„Nee", liegt hij. „Nou ja, zo af en toe nog eens, als ik het krijg van vrienden. Kopen doe ik het niet meer. Ik sterf van de schulden, loop al een half jaar achter met de huur, maar stelen doet deze jongen niet meer."
Via de boxen klinken de café-geluiden door de kamer. „Hoor je ze staan?", vraagt Leon. „Van die lallende gasten aan de bar, die zogenaamd plezier hebben. Jimi Hendrix heeft zich nergens thuis gevoeld. Ik ook niet, ik heb niet eens een echt thuis gehad. Die tehuizen waren een hel, jongen. Met zijn twintigen in één groep, als ratten in een te kleine kooi."
Leon begint sentimenteel te worden, ik ken hem, zijn sentimenten zijn gespeeld en dienen slechts als inleiding op de vraag of ik hem misschien wat geld kan lenen.
„Ik ga er weer eens vandoor", zeg ik en sta op.
„Ik loop met je mee naar de bus", zegt Leon.
„Dan ga ik meteen door naar de supermarkt, lege flessen inleveren, heb ik weer wat geld."
Zwijgend lopen we naast elkaar naar de bushalte. Een vrouw van middelbare leeftijd staat ongeduldig onder het glazen hokje te wachten. Af en toe kijkt ze op haar horloge. Vanuit de vijver komt een eend aangewaggeld.
„Moet je kijken", zegt Leon. „Die eend heeft zo'n bult op zijn oog." Hij zakt door z'n knieën en strekt zijn hand uit naar de eend.
„Zielig, he?"
„Ach jochie", mengt de vrouw zich tussenbeide, „jij weet niet wat zielig is. Weet je wat zielig is? Als je je man verliest en alleen komt te staan, dat is erg. Zo'n eend is altijd nog een beest, niet dan?"
„Ik ben ook alleen", zegt Leon. Mijn ouders hebben me in een tehuis gestopt. Ze wilden niets meer van me weten."
„En dan maak jij je druk om zo'n eend", zegt de vrouw.
De bus arriveert en opent sissend haar deuren.
„Ik neem de volgende wel", zegt de vrouw. Uit haar tasje heeft ze een kanten zakdoek opgevist dat ze tegen haar betraande ogen houdt gedrukt. Ik stap in en kijk vanuit de optrekkende bus naar Leon die druk in gesprek is met de vrouw. Tussen hen in kwaakt de eend luid zijn dierenleed uit.

tekst: Koos Meinderts

illustratie: Annette Fienieg